

HET NIEUWE TESTAMENT MET JOODSE TOELICHTINGEN

NBV21

Vertaling van

The Jewish Annotated New Testament, Second Edition

onder redactie van

Amy-Jill Levine en Marc Zvi Brettler

Het Nieuwe Testament met Joodse toelichtingen
NBV21

Eerste druk 2024
ISBN 9789089122834
NUR 701

Ontwerp omslag: Studio Joost Grootens.
Ontwerp en zetwerk: 2K/DENMARK.
Bijbeltekst gezet in Lexicon, het lettertype ontworpen door Bram de Does.
Druk- en bindwerk: Tim Beijer Producties.

The Jewish Annotated New Testament, Second Edition was originally published in English in 2017. This edition is published by arrangement with Oxford University Press. The Bible Society for the Netherlands and Flanders is solely responsible for this adaptation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such adaptation or for any losses caused by reliance thereon.

Aan de Nederlandse vertaling van *The Jewish Annotated New Testament* onder redactie van Amy-Jill Levine en Marc Zvi Brettler, zijn twee essays toegevoegd:

Eric Ottenheim & Leo Mock, 'Joods-christelijke dialoog in Nederland en het Nieuwe Testament'.

Danny Rouges, 'Joods-christelijke betrekkingen in België'.

Uit de Duitse editie van *The Jewish Annotated New Testament* is een vertaling opgenomen van:

Walter Homolka, "‘Ertragen können wir sie nicht’ – Martin Luther und die Juden". Oorspronkelijk gepubliceerd in: *Das Neue Testament jüdisch erklärt*, uitgegeven door W. Kraus, M. Tilly en A. Töllner © 2021 Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart

De Nederlandse editie van *The Jewish Annotated New Testament* is mede mogelijk gemaakt door Stichting Zonneweelde.

© 2024 Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, Haarlem/Antwerpen
Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor informatie over het citeren of overnemen van teksten uit deze Bijbelvertaling, zie bijbelgenootschap.nl/voorwaarden.

nbg Nederlands-Vlaams
Bijbelgenootschap

De Bijbel voor iedereen

Het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap (NBG) brengt de Bijbel dichtbij, al meer dan 200 jaar. In de Bijbel horen wij Gods boodschap van liefde voor de wereld, die ons in beweging brengt en onze weg verlicht. Daarom willen we dat mensen in binnen- en buitenland toegang krijgen tot de Bijbel.

INHOUD

Voorwoord Rabbijn Menno ten Brink	XI
Voorwoord + Jozef kardinaal De Kesel	XI
Voorwoord Ds. René de Reuver	XI
Redactioneel voorwoord bij de eerste Engelse editie	XIII
Redactioneel voorwoord bij de tweede Engelse editie	XVII
Verantwoording bij de Nederlandse vertaling	XIX
Verantwoording NBV21	XX
Auteurs	XXIII
Alfabetisch overzicht van kaderteksten en essays	XXIV
Bijbelboeken van het Nieuwe Testament in alfabetische volgorde	XXVIII
Lijst met afkortingen	XXIX

NIEUWE TESTAMENT

Inleiding op de evangeliën en Handelingen	3
<i>Amy-Jill Levine & Marc Zvi Brettler</i>	
Het evangelie volgens Matteüs	13
<i>Inleiding en toelichtingen van Aaron M. Gale</i>	
Het evangelie volgens Marcus	76
<i>Inleiding en toelichtingen van Lawrence M. Wills</i>	
Het evangelie volgens Lucas	121
<i>Inleiding en toelichtingen van Amy-Jill Levine</i>	
Het evangelie volgens Johannes	188
<i>Inleiding en toelichtingen van Adele Reinhartz</i>	
De handelingen van de apostelen	241
<i>Inleiding en toelichtingen van Gary Gilbert</i>	
Inleiding op de brieven en Openbaring	311
<i>Amy-Jill Levine & Marc Zvi Brettler</i>	
De brief aan de Romeinen	316
<i>Inleiding en toelichtingen van Mark D. Nanos</i>	
De eerste brief aan de Korintiërs	354
<i>Inleiding en toelichtingen van Shira L. Lander</i>	
De tweede brief aan de Korintiërs	389
<i>Inleiding en toelichtingen van Alan J. Avery-Peck</i>	
De brief aan de Galaten	413
<i>Inleiding en toelichtingen van Shaye J. D. Cohen</i>	
De brief aan de Efeziërs	429
<i>Inleiding en toelichtingen van David Kraemer</i>	
De brief aan de Filippenzen	440
<i>Inleiding en toelichtingen van Michael Cook</i>	
De brief aan de Kolossenzen	449
<i>Inleiding en toelichtingen van Peter Zaas</i>	
De eerste brief aan de Tessalonicenzen	462
<i>Inleiding en toelichtingen van David Fox Sandmel</i>	
De tweede brief aan de Tessalonicenzen	471
<i>Inleiding en toelichtingen van Adam Gregerman</i>	

INHOUD

De eerste brief aan Timoteüs	477
<i>Inleiding en toelichtingen van Naomi Koltun-Fromm</i>	
De tweede brief aan Timoteüs	487
<i>Inleiding en toelichtingen van Alejandro F. Botta</i>	
De brief aan Titus	495
<i>Inleiding en toelichtingen van Jennifer L. Koosed</i>	
De brief aan Filemon	502
<i>Inleiding en toelichtingen van Barbara Geller</i>	
De brief aan de Hebreëen	508
<i>Inleiding en toelichtingen van Pamela Eisenbaum</i>	
De brief van Jakobus	539
<i>Inleiding en toelichtingen van Herbert Basser</i>	
De eerste brief van Petrus	551
<i>Inleiding en toelichtingen van Marcie Lenk</i>	
De tweede brief van Petrus	563
<i>Inleiding en toelichtingen van Gila Vachman</i>	
De eerste brief van Johannes	571
<i>Inleiding en toelichtingen van Michele Murray</i>	
De tweede brief van Johannes	581
<i>Inleiding en toelichtingen van Julie Galambush</i>	
De derde brief van Johannes	584
<i>Inleiding en toelichtingen van Jonathan Brumberg-Kraus</i>	
De brief van Judas	587
<i>Inleiding en toelichtingen van Andrew S. Jacobs</i>	
De openbaring van Johannes	591
<i>Inleiding en toelichtingen van David Frankfurter</i>	

KADERTEKSTEN

Geslachtsregister – Matteüs 1	17	Kinderen van de duivel – Johannes 8	218
Gerechtigheid – Matteüs 3	21	<i>Aposunagōgos</i> – Johannes 9	219
De zaligsprekingen en antithesen – Matteüs 5	24	‘Ik ben de weg, de waarheid en het leven’ – Johannes 14	229
De omvang van de uitzending – Matteüs 10	36	Pleitbezorger (parakleet) – Johannes 14	230
Petrus – Matteüs 15	47	De Joden en de dood van Jezus – Handelingen 3	251
Judas – Matteüs 26	62	Gamaliël – Handelingen 5	256
De ‘bloedtekst’ – Matteüs 27	72	De toespraak van Stefanus – Handelingen 6	258
Mensenzoon – Marcus 1	83	Christenen – Handelingen 11	271
Tollenaars en farizeeën – Marcus 2	86	Paulus en de Joden – Handelingen 21	296
Jezus’ dood als losgeld – Marcus 10	103	Geloof – Romeinen 1	319
Zoals in de Schriften staat – Marcus 14	114	Diatriben – Romeinen 2	321
Jezus’ ‘schreeuw van verlatenheid’ – Marcus 15	118	Wet – Romeinen 2	321
Jezus preekt in de synagoge – Lucas 4	136	De besnijdenis en het naleven van de wet – Romeinen 2	323
De farizeeën bij Lucas – Lucas 5	138	De besnijdenis van het hart – Romeinen 2	324
De gelijkenis van de barmhartige Samaritaan – Lucas 10	154	God is voor alle mensen één – Romeinen 3	326
De gelijkenis van de verloren zoon – Lucas 15	166	Het raadselachtige ‘ik’ – Romeinen 7	333
De gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar – Lucas 18	171	Christus is het doel van de Tora – Romeinen 10	339
Tempelreiniging – Johannes 2	201	Het enten van de olijftak – Romeinen 11	344
Jezus en de Joodse feesten – Johannes 2	201	Het behoud van Israël – Romeinen 11	345
‘Opnieuw geboren worden’ – Johannes 3	203	‘Profaan’ voedsel – Romeinen 14	350
Rabbi – Johannes 6	210	Paulus en de drie-eenheid – 1 Korintiërs 2	359

Vrijheid van de wet – 1 Korintiërs 6	367	Melchisedek – Hebreëen 6	521
Seksuele moraal – 1 Korintiërs 7	369	Geloofshelden – Hebreëen 11	532
Hoofdbedekking – 1 Korintiërs 11	377	‘De boodschap die in u is geplant’ – Jakobus 1	541
De vervloeking van Jezus – 1 Korintiërs 12	379	De lijdende dienaar bij Jesaja – 1 Petrus 1	554
Geestelijke gaven – 1 Korintiërs 12	380	Lijden onder vervolging – 1 Petrus 2	557
Joodse opvattingen over liefde – 1 Korintiërs 13	381	Bileam in de Joodse en christelijke traditie	
Mozes’ glanzende gezicht – 2 Korintiërs 3	395	– 2 Petrus 2	568
De voorlezing van het oude verbond		Verwoesting door vuur – 2 Petrus 3	569
– 2 Korintiërs 3	396	De antichrist – 1 Johannes 2	575
De synagogale tucht – 2 Korintiërs 11	409	Verzoening – 1 Johannes 4	578
De zeven hemelen – 2 Korintiërs 12	411	Henochliteratuur in het Jodendom van	
Geen Joden of Grieken – Galaten 2	419	de tweede tempelperiode – Judas 1	589
Verdeeldheid en afzondering – Efeziërs 2	433	Mondelinge en schriftelijke profetie	
De huisregels – Efeziërs 4	436	– Openbaring 1	596
De Christushymne – Filippenzen 2	444	Christus als de zichtbare verschijning van God	
‘Pas op voor die honden’ – Filippenzen 3	446	– Openbaring 1	596
Parallellen tussen Kolossenzen en Efeziërs		De brieven aan de zeven gemeenten	
– Kolossenzen 2	455	– Openbaring 2	599
Kolossenzen en het naleven van de Tora		De zogenaamde Joden en hun synagogen	
– Kolossenzen 2	457	van Satan – Openbaring 2	600
Er is geen sprake van Grieken of Joden		Johannes, een nieuwe Ezechiël – Openbaring 5	605
– Kolossenzen 3	459	De getallensymboliek van Openbaring	
Schimprede tegen de Joden		– Openbaring 5	606
– 1 Tessalonicenzen 2	466	De hemelse tempelcultus – Openbaring 8	610
De ‘wetteloze mens’ – 2 Tessalonicenzen 2	474	Chaosmonsters – Openbaring 12	615
Inspiratie – 2 Timoteüs 2	491	Op het lichaam geschreven namen	
Joodse verzinsels – Titus 1	498	– Openbaring 13	617
Slavernij in het Romeinse Rijk – Filemon 1	505	Vrouwen en de symboliek van onreinheid	
Volmaaktheid door lijden – Hebreëen 1	513	– Openbaring 16	622
De hogepriester in de Joodse traditie		Een heilige stad zonder heilige tempel	
– Hebreëen 5	520	– Openbaring 22	632

KAARTEN

De geografie van het Evangelie volgens Matteüs	20	De eerste zendingsreis van Paulus	
De geografie van het Evangelie volgens Marcus	79	(Handelingen 13–14)	275
De geografie van het Evangelie volgens Lucas	131	De tweede zendingsreis van Paulus	
De geografie van het Evangelie		(Handelingen 15–18)	281
volgens Johannes	200	De derde zendingsreis van Paulus	
Herkomstlanden van pelgrims op het pinksterfeest		(Handelingen 18–21)	289
(Handelingen 2:9-11)	247	Paulus’ reis naar Rome (Handelingen 27–28)	307
Plaatsen waar vroeg-christelijke zendingsactiviteit		Plaatsen uit Galaten 1–2	417
plaatsvond (Handelingen 8–11)	263	De zeven gemeenten (Openbaring 2–3)	598

ESSAYS

Inleiding op de essays	637
<i>Amy-Jill Levine & Marc Zvi Brettler</i>	

Geschiedenis

De Grieks-Romeinse achtergrond van het Nieuwe Testament	638
<i>Erich S. Gruen</i>	

INHOUD

Joodse geschiedenis, van 331 v.g.j. tot 135 g.j.	642
<i>Martin Goodman</i>	
Opstanden tegen Rome	650
<i>Eric M. Orlin</i>	
Samenleving	
Het Jodendom en de Joodse identiteit	654
<i>Shaye J. D. Cohen</i>	
<i>Ioudaios</i>	659
<i>Joshua D. Garroway</i>	
De archeologie van het land Israël ten tijde van Jezus	663
<i>Jodi Magness</i>	
Het Sanhedrin	667
<i>David Goodblatt</i>	
Het Joodse familieleven in de eerste eeuw g.j.	671
<i>Ross S. Kraemer</i>	
Huwelijk en echtscheiding	675
<i>Michael L. Satlow</i>	
Gender	679
<i>Tal Ilan</i>	
Bewegingen	
Joodse bewegingen in de tijd van het Nieuwe Testament	683
<i>Daniel R. Schwartz</i>	
Farizeeën	690
<i>Lawrence H. Schiffman</i>	
Messiaanse bewegingen	694
<i>David B. Levenson</i>	
De historische Jezus	702
<i>Sarah J. Tanzer</i>	
Paulus en het Jodendom	708
<i>Paula Fredriksen</i>	
Judäisanten, Joodse christenen en anderen	713
<i>Charlotte Elisheva Fonrobert</i>	
Joden en niet-Joden	
Joodse visies op niet-Joden	717
<i>Meir Ben Shahar</i>	
Het concept 'naaste' in de Joodse en christelijke ethiek	724
<i>Michael Fagenblat</i>	
Voedsel en tafelgemeenschap	730
<i>David M. Freidenreich</i>	
<i>Birkat haminiem</i> : een Joodse vloek over christenen?	734
<i>Ruth Langer</i>	
Religieuze gebruiken	
De wet	737
<i>Jonathan Klawans</i>	
Offers en de tempel	741
<i>Naphtali Meshel</i>	
De synagoge	747
<i>Lee I. Levine</i>	

Het gebed	752
<i>Avigdor Shinan</i>	
Tijd, kalenders en feesten	756
<i>Sacha Stern</i>	
De besnijdenis	761
<i>Lawrence Hoffman</i>	
Doop en eucharistie	763
<i>Isaac W. Oliver</i>	
De begrafenis van Jezus: tussen tekst en archeologie	767
<i>Steven Fine</i>	
Religieuze opvattingen	
Joodse wonderdoeners en magie in de late tweede tempelperiode	771
<i>Geza Vermes & Gideon Bohak</i>	
Bovennatuurlijke wezens	774
<i>Rebecca Lesses</i>	
Logos, een Joods woord	782
<i>Daniel Boyarin</i>	
Hiernamaals en opstanding	785
<i>Martha Himmelfarb</i>	
Literatuur en geschriften	
De canon van het Nieuwe Testament	790
<i>Michael R. Greenwald</i>	
De taal van het Nieuwe Testament en de vertaling van de Bijbel	796
<i>Naomi Seidman</i>	
De Septuaginta	801
<i>Leonard Greenspoon</i>	
Midrasj en gelijkenissen	806
<i>David Stern</i>	
De Dode Zeerollen	811
<i>Menahem Kister</i>	
Philo van Alexandrië	816
<i>David Satran</i>	
Flavius Josephus	819
<i>Jack Pastor</i>	
Het Nieuwe Testament tussen de Tenach en de rabbijnse literatuur	825
<i>Marc Zvi Brettler</i>	
Een Joodse reflectie op christelijke claims	829
<i>Jacob Neusner</i>	
Vervulling van de Schriften	833
<i>Ruth Sheridan</i>	
Reacties op het Nieuwe Testament	
Joodse reacties op volgelingen van Jezus	836
<i>Claudia Setzer</i>	
Jezus in de rabbijnse traditie	841
<i>Burton L. Visotzky</i>	
Jezus in de middeleeuwse Joodse traditie	843
<i>Martin Lockshin</i>	
Jezus vanuit modern Joods perspectief	845
<i>Susannah Heschel</i>	

INHOUD

Paulus in de Joodse traditie	851
<i>Daniel R. Langton</i>	
Maria in de Joodse traditie	855
<i>Daniel J. Lasker</i>	
Jezus en het Nieuwe Testament in de moderne Jiddisje en Hebreeuwse cultuur	859
<i>Matthew Hoffman</i>	
Het Nieuwe Testament in de Joodse kunst	863
<i>Marc Michael Epstein</i>	
Christologie	868
<i>Randi Rashkover</i>	
Messiaans Jodendom	871
<i>Yaakov Ariel</i>	
Het afleggen van een vals getuigenis. Veelvoorkomende fouten ten aanzien van het vroege Jodendom	875
<i>Amy-jill Levine</i>	
Het Nieuwe Testament en Joods-christelijke relaties	880
<i>Ed Kessler</i>	
‘Dulden kunnen we ze niet’ – Maarten Luther en de Joden	885
<i>Walter Homolka</i>	
Joods-christelijke dialoog in Nederland en het Nieuwe Testament	889
<i>Eric Ottenheijm & Leo Mock</i>	
Joods-christelijke betrekkingen in België	896
<i>Danny Rouges</i>	

OVERZICHTEN EN WOORDENLIJST

Tijdlijn	900
Chronologisch overzicht van heersers	902
Belangrijke tanaïtische rabbijnen	904
Belangrijke amoraïtische rabbijnen	905
Kalender	906
Maten, gewichten en munteenheden	907
Synoptische parallellen	909
De verschillende canonversies van de Hebreeuwse Bijbel/het Oude Testament met toevoegingen	911
Vertalingen en literatuur	912
De structuur van de Misjna, Talmoed en Tosefta en hun afzonderlijke traktaten	914
Woordenlijst	915

VOORWOORD BIJ HET NIEUWE TESTAMENT MET JOODSE TOELICHTINGEN

In eerste instantie dacht ik: 'Waarom zou men nu van een rabbijn een voorwoord willen hebben bij deze Nederlandstalige uitgave van *The Jewish Annotated New Testament*?' Ik was afhoudend, misschien wel wantrouwend. Joden hebben de Tenach, de Joodse Bijbel, en alleen al het idee van een 'Nieuw' Testament komt niet overeen met mijn vocabulaire, want er is voor ons geen 'Oud' en 'Nieuw' Testament. Onze Tenach is springlevend. Wantrouwend was ik, omdat ik me altijd heb verzet tegen de in het verleden vaak verkondigde vervangingstheorie van het christendom. Als men het Jodendom begrijpt, weet men dat dat niet en nooit waar kan zijn. Toch heb ik dit voorwoord geschreven, omdat ik het van groot belang vind dat Joden en christenen elkaars tradities lezen en kunnen begrijpen. Niet om elkaar te overtuigen van het gelijk van de een of de ander. Ook niet om de ander te bekeren. Kennis over de traditie van elkaar kan wel bruggen slaan van respect voor elkaars tradities. Deze door Joden geannoteerde christelijke Bijbel kan juist aangeven op welke punten we anders zijn, maar ook waar de overeenkomsten liggen. Deze Bijbel kan een hulpmiddel zijn om mét elkaar te praten in plaats van óver elkaar. Om zo de dialoog met degene die een andere overtuiging heeft te stimuleren, in volledige gelijkwaardigheid aan elkaar. Daarnaast kan deze Bijbel aan christenen duidelijker maken uit welke traditie het christendom is voortgekomen, waar de wortels liggen. Zo kunnen Joden en christenen naast elkaar toch verbonden zijn met elkaar.

Rabbijn Menno ten Brink

De Nederlandstalige uitgave van *The Jewish Annotated New Testament* stemt tot grote waardering en dankbaarheid. Een beter begrijpen van de Schrift en met name van het Nieuwe Testament is niet alleen voor christenen, maar voor iedereen, van welke overtuiging ook, een heel belangrijke aangelegenheid. De tekst van het Nieuwe Testament dateert uit een tijd die niet meer de onze is. Daarom moeten we geholpen worden om te begrijpen wat er geschreven staat. En als die hulp van Joodse zijde komt, is die bijzonder kostbaar.

Natuurlijk heet het Nieuwe Testament niet toevallig 'nieuw'. Het heeft geen zin de verschillen tussen Jodendom en christendom te ontkennen. Dat geldt trouwens voor iedere vorm van religieuze dialoog. Ontkenning zou een eerlijke dialoog juist onmogelijk maken. Maar we mogen ook niet blind zijn voor wat ons ten diepste toe verbindt. Dat geldt heel bijzonder voor de relatie tussen Kerk en Synagoge.

Veel van wat in het Nieuwe Testament is opgetekend, komt uit het hart van het Jodendom. Zonder het Oude Testament is niet alleen het Nieuwe Testament niet te begrijpen, maar ook het christendom zelf is zonder zijn diepe verwantschap met de traditie van Israël en het Jodendom niet te verstaan. Sinds het Tweede Vaticaans Concilie is de Rooms-Katholieke Kerk daar diep van overtuigd geraakt. Zij beseft steeds meer dat haar roeping onafscheidelijk verbonden is met de roeping van het Joodse volk. De bekering en vernieuwing die ze zelf nastreeft, heeft met dit besef alles te maken.

+ Jozef kardinaal De Kesel

Het is een gouden greep van het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap om *The Jewish Annotated New Testament* te vertalen en uit te geven in het Nederlands. Dit belangrijke boek verdient het om ook in onze taal gelezen te kunnen worden. Het geeft namelijk op prachtige wijze invulling aan wat de Protestantse Kerk in Nederland verstaat als haar 'onopgeefbare verbondenheid met Israël'. De Kerkorde expliciteert dit als volgt: 'Als Christus-belijvende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift...' (artikel 1-7). Dit boek is een waardevol hulpmiddel voor dit gesprek. Juist doordat Joodse schrijvers toelichting geven bij de teksten van het Nieuwe Testament. De meer dan vijftig essays verrijken dit door de Joodse context van de verschillende boeken en brieven van het Nieuwe Testament te schetsen. Hierdoor wordt de betekenis van de teksten verdiept.

XI

VOORWOORD BIJ HET NIEUWE TESTAMENT MET JOODSE TOELICHTINGEN

Dit boek verleent niet alleen voorgangers in kerken een heel belangrijke dienst, maar allen die het Nieuwe Testament tot zich willen nemen. Wat mij betreft is het fundamenteel voor het verstaan, vertolken en bespreken van het Nieuwe Testament. Het laat zien dat (ook) het Nieuwe Testament een verzameling van Joodse geschriften is. Expliciet maar niet exclusief Joods. Het Nieuwe Testament is geschreven voor Joden en niet-Joden. *Het Nieuwe Testament met Joodse toelichtingen* illustreert dit, zonder het verschil tussen de Joodse en de christelijke traditie te bagatelliseren.

Ik hoop dat dit boek alle lezers van het Nieuwe Testament zal helpen om de eigen context van de teksten beter te begrijpen. En – hoe mooi zou dit zijn! – dat het fundamentele gesprek tussen ‘kerk en Israël’ door dit boek wordt verdiept en verrijkt.

Ds. René de Reuver

REDACTIONEEL VOORWOORD BIJ DE EERSTE ENGELSE EDITIE

(...) voor mijn verwanten, de broeders en zusters met wie ik mijn afkomst deel. Dat zijn de Israëlieten, die God als zijn kinderen heeft aangenomen en aan wie Hij zijn nabijheid, de verbonden, de Tora, de tempeldienst en de beloften heeft geschonken. Het is het volk dat van de aartsvaders afstamt en waaruit de messias is voortgekomen. God, die boven alles verheven is, zij geprezen tot in eeuwigheid. (...) De genade die God schenkt neemt Hij nooit terug, wanneer Hij iemand roept maakt Hij dat niet ongedaan.

Saul (Paulus) van Tarsus, *Brief aan de gemeenschap in Rome* 9:3-5; 11:29 (NBV21, aangepast)

Bijna twee millennia zijn verstreken sinds de vroegste teksten die in het Nieuwe Testament zijn opgenomen, werden geschreven. Gedurende het grootste deel van deze eeuwen is er een pijnlijke relatie geweest tussen Joden en christenen. Hoewel het Joodse beeld van christenen en het christelijke beeld van Joden de afgelopen decennia aanzienlijk is verbeterd, bestaat er bij Joden en christenen nog steeds veel onbegrip over elkaars teksten en tradities. De baanbrekende publicatie van dit boek getuigt van die verbetering; idealiter zal het dienen om onze kennis te vergroten van zowel onze gemeenschappelijke geschiedenis als de redenen waarom we gescheiden wegen zijn gegaan.

Het woord 'Jewish' ('Joods') in de titel *The Jewish Annotated New Testament* vervult verschillende functies. In de eerste plaats benadrukt dit boek in de toelichtingen en de essays aspecten van het Jodendom uit de eerste en tweede eeuw die het begrip van het Nieuwe Testament verrijken: gebruiken, literatuur en interpretaties van Bijbelse teksten. Wij geloven dat het belangrijk is voor zowel Joden als niet-Joden om te begrijpen hoe nauw grote delen van het Nieuwe Testament in vele opzichten zijn verbonden met de Joodse praktijken en overtuigingen die tot uiting komen in de Dode Zeerollen, geschriften van Philo en Josephus, de pseudepigraphen en deuterocanonieke literatuur, de targoemiem (Aramese vertalingen van de Bijbel), en iets latere rabbijnse literatuur. Verder heeft het Nieuwe Testament in veel gevallen een Joodse oorsprong. Jezus was een Jood, net als Paulus; waarschijnlijk waren ook de auteurs die bekendstaan als Matteüs en Johannes Joden, evenals de auteurs van de Brief van Jakobus en het boek Openbaring. Toen zij schreven, had de *parting of the ways* (de 'scheiding van de wegen' tussen Joden en christenen) nog niet plaatsgevonden. Andere auteurs, zoals degene die het Evangelie volgens Lucas en de Handelingen van de Apostelen componeerde, waren waarschijnlijk zelf geen Joden, maar wel diepgaand beïnvloed door het Joodse denken uit de eerste en tweede eeuw en door de Joodse vertaling van de Tenach in het Grieks, de Septuaginta. Kennis van diverse Joodse bevolkingsgroepen in het vroege Romeinse Rijk – hun gewoonten, hun conventies, hun religieuze praktijken – is even cruciaal voor het begrijpen van de geschriften van het Nieuwe Testament als algemene bekendheid met de Romeinse wereld. Tegelijk helpt bekendheid met het Nieuwe Testament ons als Joden een deel van onze eigen geschiedenis te herontdekken en als eigen te beschouwen.

In de tweede plaats brengen we het verband tussen het Nieuwe Testament en latere Joodse (vooral rabbijnse) literatuur onder de aandacht. Lezers kunnen op die manier volgen hoe opvattingen zich door de tijd heen hebben ontwikkeld, waardoor het ook mogelijk wordt de overeenkomsten en verschillen te vergelijken. In de meeste rabbijnse literatuur wordt bijvoorbeeld het hele boek Psalmen toegeschreven aan David, hoewel minder dan de helft van de psalmen David in het opschrift noemen en verschillende psalmen expliciet aan andere mensen worden toegeschreven, zoals Korach. Hoe en wanneer ontwikkelde zich het standpunt van de rabbijnen dat alle psalmen van David waren (*b. B. Bat.* 14b)? Interessant genoeg introduceert Handelingen 4:25 Psalm 2 – een psalm waarin David niet expliciet genoemd wordt – met de woorden: 'U hebt door de heilige Geest, bij monde van onze voorvader David, uw dienaar, gezegd'. Het vers biedt belangrijk bewijs dat het idee dat David de auteur van de psalmen was al in de eerste of vroege tweede eeuw g.j. bestond, en dus geen rabbijnse innovatie was. Op dezelfde manier kunnen bepaalde ascetische tendensen, interesse in opstanding en hemel en hel, opvattingen over gevallen engelen en satanisch kwaad in sommige teksten van het Nieuwe Testament lezers ervan bewust maken dat dergelijke ideeën ook in het vroege Jodendom bestonden.

In de derde plaats behandelt het boek problemen die met name Joodse lezers kunnen tegenkomen bij het lezen van het Nieuwe Testament. Het gaat dan vooral om passages die zijn gebruikt om antisemitisme en de stereotypen vanuit niet-Joodse kring, in stand te houden. Daarom besteden we, naast het belichten van de Joodse achtergrond – of beter gezegd, de Joodse contexten – van het Nieuwe Testament, speciale aandacht aan passages die Joden of groepen Joden op een negatieve manier stereotyperen, zoals de farizeeën of ‘de Joden’ in het Evangelie volgens Johannes. Joden zijn er al veel te lang van beschuldigd ‘Christusmoordenaars’ te zijn (zie 1 Tes. 2:14b–16). Ook werden ze gezien als Judassen, of als de hebzuchtige nakomelingen van de ‘geldwisselaars’ in de tempel (Mat. 21:12; Marc. 11:15; Joh. 2:14–15, vgl. Luc. 16:14). De auteurs in dit boek doen niet aan apologetiek die beweert dat de uitspraken in deze passages onschadelijk zijn. In plaats daarvan contextualiseren ze de uitspraken in sommige gevallen door te laten zien hoe ze deel uitmaken van de hyperbolische taal van het debat uit de eerste eeuw, terwijl ze elders opmerken dat ze niet altijd juist zijn begrepen in de latere christelijke traditie. Een uitstekend voorbeeld hiervan is te vinden in de aantekeningen bij Matteüs 27:25: ‘En heel het volk antwoordde: “Laat zijn bloed ons maar worden aangerekend, en onze kinderen!”’ (Dit vers komt alleen voor in het Evangelie volgens Matteüs.) De aantekening merkt op dat het vers mogelijk verwijst naar de vernietiging van de tweede tempel in 70 g.j., en dat de ‘kinderen’ specifiek de generatie na Jezus zou kunnen zijn die die vernietiging heeft meegemaakt, en niet Joden voor altijd. Op dezelfde manier stellen de aantekeningen bij Openbaring voor dat de polemiek tegen de ‘mensen (...) die bij Satan horen [lett. uit de *sunagōgē* van Satan], leugenaars die zich Joden noemen en het niet zijn’ (Op. 3:9) helemaal niet tegen Joden gericht is, maar tegen niet-Joodse volgelingen van Jezus die er voorstanders van zijn Joodse praktijken te beoefenen. Deze aantekeningen kunnen de schade die dergelijke verzen in twee millennia hebben aangericht niet ongedaan maken, maar ze kunnen zowel Joden als christenen helpen om te zien dat bepaalde schadelijke interpretaties van het Nieuwe Testament niet, zoals altijd is aangenomen, hun oorsprong vinden in de teksten zelf. In ieder geval zouden de aantekeningen en essays een leidraad moeten vormen voor christelijke predikers en leraren. Dan zullen zij, wanneer zij het ‘goede nieuws’ van Jezus verkondigen (de betekenis van de Griekse term *euangelion*, ‘evangelie’), dat goede nieuws niet bezoedelen met antisemitische stereotypen.

Soms moet de lezer worstelen met deze teksten van het Nieuwe Testament (en we kunnen hetzelfde zeggen over het materiaal in de gedeelde heilige geschriften: de Tenach van de synagoge, het Oude Testament van de kerk). Want soms drukken ze ideeën uit waarbij we ons ongemakkelijk voelen, of erger. Het doel van de bestudering van dergelijke teksten is niet om ze te rechtvaardigen, maar om ze te begrijpen in hun historische context en te erkennen dat ze door de erfgenamen van die teksten verschillend geïnterpreteerd worden. Sommige teksten van het Nieuwe Testament lijken bijvoorbeeld een vervangingsagenda te promoten. Vervangingstheologie, uitgedrukt in de meest extreme vorm, is de claim dat de Joden door Jezus af te wijzen en hem vervolgens te doden, hun rol als verbondsvolk van God hebben verloren, en dat de beloften aan Abraham nu alleen van toepassing zijn op de volgelingen van Jezus. Met andere woorden: Joden en het Jodendom zijn vervangen door christenen en het christendom. Deze theologie komt het duidelijkst naar voren in Hebrreeën 8:13, waar staat: ‘Op het moment dat Hij spreekt over een nieuw verbond [Jeremia 31:31–34] heeft Hij het eerste al als verouderd bestempeld. En wat verouderd en verjaart, is de teloorgang nabij.’ Studie leidt tot diepere kennis en daardoor begrip van hoe verschillende overtuigingen of tradities tot stand komen en zich ontwikkelen.

Inderdaad: de studie van het Nieuwe Testament heeft van veel Joden, inclusief de redacteuren van dit boek, betere, meer geïnformeerde Joden gemaakt. Bekendheid met het Nieuwe Testament stelt lezers in staat om de verschillende opties te zien die openstonden voor Joden in de eerste eeuw (om Jezus te volgen, of Johannes de Doper; om zich bij de gemeenschap bij de Dode Zee aan te sluiten of zich te verbinden met het farizees onderwijs; om zich aan te sluiten bij Rome of bij de opstandelingen enzovoort), en zo beter te begrijpen waarom de meeste Joden Jezus of de beweging die in zijn naam ontstond, niet volgden. Soms concluderen we dat veel passages in het Nieuwe Testament een uitstekende samenvatting bieden van fundamentele, nog altijd geldige Joodse waarden: liefde voor God en liefde voor de naaste (Luc. 10:25–28, dat verwijst naar Deut. 6:5; Lev. 19:18; Joz. 22:5; over liefde voor God zie *Avot de R. Natan* 48 [67a]; over de principiële rol van Lev. 19:18, zie rabbi Akiva in *J. Ned.* 9:4, die opmerkt dat ‘het een fundamenteel beginsel van de Tora is’); *tsedaka* (gerechtigheid die zich uitdrukt als liefdadigheid; Marc. 10:21; Mat. 25:34–40; zie Jer. 22:3; Spr. 21:3; over de fundamentele rol ervan in rabbijnse teksten, zie *b. B. Bat.* 9a; *b. Sukk.* 49b);

verlangen naar het koninkrijk of de heerschappij van God (Mat. 16:24-26) en het herstel van de wereld (Op. 21:1-4); vergelijk het gebed dat Alenoe wordt genoemd: 'Om de wereld te herstellen door het koninkrijk van de hemel.' Het is voor niet-christenen heel goed mogelijk om een groot deel van de (zeer Joodse) boodschap van het Nieuwe Testament te respecteren, zonder de boodschapper te aanbidden.

Veel Joden zijn niet bekend met het Nieuwe Testament, of zelfs bang om het te lezen. Voor hen zijn de inhoud en de genres ervan vreemd, en ze hebben aantekeningen nodig om hen bij het lezen te begeleiden. Andere Joden denken mogelijk dat de geschriften van het Nieuwe Testament irrelevant zijn voor hun leven, of dat elke toelichting bij het Nieuwe Testament erop gericht is hen te overtuigen, zo niet te bekeren. Dit boek, samengesteld en geschreven door Joodse wetenschappers, mag die argwaan niet wekken. Onze bedoeling is niet om te bekeren, of het nu gaat om het bekeren van Joden tot het christendom, of om het bekeren van christenen, weg van hun eigen kerken. Dit boek is eerder bedoeld om alle lezers in staat te stellen te begrijpen wat de teksten van het Nieuwe Testament betekenden binnen hun eigen sociale, historische en religieuze context; sommige essays beschrijven vervolgens de impact die het Nieuwe Testament heeft gehad op Joods-christelijke relaties. Bovendien zijn we er sterk van overtuigd dat Joden de christelijke Bijbel – vanuit christelijk perspectief het Oude Testament en het Nieuwe Testament genoemd – zouden moeten begrijpen, omdat het voor de meeste mensen in het Westen het heilige boek is: het is moeilijk voor Joden om de mensen om hen heen en de bredere samenleving waarvan Joodse burgers deel uitmaken, te begrijpen, zonder bekend te zijn met het Nieuwe Testament. Net zoals wij als Joden willen dat de mensen om ons heen onze teksten, overtuigingen en praktijken begrijpen, zouden wij de basisprincipes van het christendom moeten begrijpen.

Er zijn nog meer redenen om Joodse bekendheid met deze teksten aan te bevelen. Het Nieuwe Testament is de oorsprong van veel van de grote literatuur, kunst en muziek van de Westerse cultuur. Om de meesterwerken van Bach volledig te waarderen, helpt het om de teksten te kennen waarop ze zijn gebaseerd; bekendheid met de geboorteverhalen in de evangeliën van Matteüs en Lucas helpt lezers de prachtige portretten van de Madonna en haar kind op waarde te schatten; geletterdheid in het Nieuwe Testament biedt de nodige achtergrond om te begrijpen hoe culturen in de loop der tijd voorstellingen hebben gemaakt van Jezus en Judas, Maria van Magdala en Petrus. Het Nieuwe Testament is niet alleen een boek van religieus belang; het is ook een boek van cultureel belang.

Ten slotte zegt de term 'Joods' in de titel iets over de verhouding van de auteurs tot de materie van dit boek. Veel van de aantekeningen veronderstellen kennis van het Hebreeuws, de Tenach, de tweede tempel en rabbijnse teksten. Toch is het is niet zo dat alleen Joden de competentie hebben om deze toelichtingen te leveren. Door het hele boek heen is te zien dat de bijdragen schatplichtig zijn aan wetenschappers met heel verschillende religieuze achtergronden. Tegelijkertijd neemt het aantal Joden met expertise in dit materiaal toe (zodat we voldoende auteurs konden vinden). Dat getuigt van hun openheid voor de studie van religieuze teksten. Daarnaast benadrukt het ook de toenemende samenwerking tussen Joodse en christelijke geleerden bij het begrijpen van zowel de verschillen als de overeenkomsten tussen het vroege christendom en het Jodendom van die periode.

Als professionele geleerden benaderen de auteurs van de toelichtingen en de essays de tekst van het Nieuwe Testament met het respect dat alle religieuze teksten verdienen. Een nauwkeurig begrip van het Grieks waarin het Nieuwe Testament is geschreven, en diepgaande kennis van de Griekse en Romeinse literaire conventies die het hanteert, zijn cruciaal voor het begrijpen van het Nieuwe Testament. Net zoals begrip van de cultuur en de talen van het Oude Nabije Oosten cruciaal is voor het begrijpen van de geschriften die Joden en christenen delen. De toelichtingen tonen niet alleen een gevoeligheid voor 'het Joodse belang', ze bieden ook gegevens over geschiedenis, over nuances van de taal en het verband met andere Bijbelteksten, zoals dat in elke Bijbel met aantekeningen gebeurt. De toelichtingen hebben niet het laatste woord over de betekenis van de teksten, noch van die in de oudheid noch van die van vandaag: nieuwe ontdekkingen en nieuwe theoretische modellen zullen onze kennis blijven bevorderen. Bovendien verschillen de auteurs van dit boek soms van mening, of waren de redacteuren het niet eens met de auteurs. Dit hoort bij Bijbelwetenschap. Wij geloven dat de discussies in dit boek behoren tot de geschillen omwille van de dienst aan God. Zoals *m. Avot* 5.20a zegt:

Elk geschil dat wordt uitgevochten in naam van de hemel zal uiteindelijk van blijvende waarde zijn, maar een geschil dat dat niet is, zal uiteindelijk niet tot een bestendig resultaat leiden. Welk geschil

REDACTIONEEL VOORWOORD BIJ DE EERSTE ENGELSE EDITIE

werd in naam van de hemel uitgevochten? Dat was het geschil tussen Hillel en Sjammai. En welk geschil werd niet in naam van de hemel uitgevochten? Dat was het geschil van Korach en zijn hele gezelschap.

Zulk onderzoek kan ook tot een veel verhevener resultaat leiden. De overleden Krister Stendahl, een lutherse nieuwtestamenticus, emeritus bisschop van Stockholm en voormalig professor en decaan van de Harvard Divinity School, bedacht de term 'heilige jaloezie' (*holy envy*) om het idee uit te drukken dat een religieuze traditie die verschilt van de traditie die we praktiseren, mooie en betekenisvolle gedachten kan bevatten. Geen enkele religie bevat alle wijsheid perfect uitgedrukt en er is veel in het Nieuwe Testament dat we zowel mooi als betekenisvol vinden. Zo is bijvoorbeeld de beschrijving die Paulus in 1 Korintiërs 13:4-7 van de liefde geeft zeer treffend:

De liefde is geduldig en vol goedheid. De liefde kent geen afgunst, geen ijdel vertoon en geen zelfgenoegzaamheid. Ze is niet grof en niet zelfzuchtig, ze laat zich niet boos maken en rekent het kwaad niet aan, ze verheugt zich niet over het onrecht maar vindt vreugde in de waarheid. Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze.

Wij hebben veel geleerd toen we samen aan dit baanbrekende project werkten, de eerste keer dat Joodse geleerden toelichtingen en essays hebben geschreven bij het complete Nieuwe Testament. We hopen en verwachten dat iedereen die de toelichtingen en essays leest ook een dieper begrip zal krijgen van dit belangrijke religieuze werk. We hopen dat niet-Joodse lezers er zich bewust van worden dat aanzienlijke delen van het Nieuwe Testament voortkomen uit het hart van het Jodendom, en dat ze in staat zullen zijn deze teksten te begrijpen zonder verkeerde voorstellingen te vormen over de traditie van Jezus en zijn vroegste volgelingen. We hopen verder dat dit boek het Nieuwe Testament toegankelijker zal maken voor Joodse lezers (van wie velen niet bekend zijn met de inhoud ervan), dat deze nieuwe lezers de tradities van mensen uit hun omgeving beter leren kennen, en dat ze bij het lezen misschien zelfs 'heilige jaloezie' mogen ervaren.

Amy-Jill Levine
Marc Zvi Brettler
28 sivan 5771 / 30 juni 2011

REDACTIONEEL VOORWOORD BIJ DE TWEDE ENGELSE EDITIE

Het verheugt ons dat we deze volledig herziene en enorm uitgebreide tweede editie van *The Jewish Annotated New Testament* kunnen introduceren. Talrijke christelijke groepen en individuen vanuit het hele kerkelijke spectrum – rooms-katholieken en oosters-orthodoxen, mainstream protestanten en conservatieve evangelicals – prezen de publicatie van de eerste editie in 2011 als baanbrekend en als een onmisbare bron. Evenzo beschouwden Joden, van orthodox tot seculier, het boek van grote waarde. In *The Jewish Annotated New Testament* schreef een verzameling Joodse wetenschappers voor het eerst een volledige commentaar op het Nieuwe Testament. Er is een breed Joods en christelijk publiek bereikt, en daarmee is een begin gemaakt met het vergroten van zowel de Joodse bekendheid met het Nieuwe Testament als het christelijk bewustzijn van de Joodse context van het Nieuwe Testament. De uitgave wordt veel gebruikt op hogescholen, universiteiten en seminaries, evenals in Joodse, christelijke en gezamenlijke Joods-christelijke studiegroepen. Veel christelijke geestelijken en godsdienstleraren uit verschillende christelijke denominaties en kerkelijke contexten hebben ons verteld dat ze de inzichten uit dit boek hebben geïntegreerd in hun preken en religieuze leven. Vanwege dit boek, zo is ons vele malen verteld, zijn preken gecorrigeerd, is anti-Joods onderwijs en prediking vermeden, en hebben christenen in kerken, klaslokalen en Bijbelstudiekringen meer geleerd over Jezus en zijn volgelingen. Joodse lezers hebben ons verteld hoe dit boek hen heeft aangemoedigd om voor het eerst het Nieuwe Testament te lezen, om een begin te maken met het in ogenschouw nemen van de complexe relatie tussen het Jodendom en het christendom, en hoe ze christelijke mensen in hun omgeving en hun eigen Joodse geschiedenis beter kunnen begrijpen.

Veel mensen hebben ons ook constructieve kritiek gegeven – ze hebben ons gemotiveerd om deze herziene en uitgebreide tweede editie tot stand te laten komen. We hebben de toelichtingen op Bijbelse boeken uitgebreid. Waar de eerste editie vaak alleen Joodse teksten opsomde, bevat de tweede editie ook talrijke citaten uit Joodse primaire bronnen (bijv. Philo, Josephus, Dode Zeerollen, pseudepigrafen, rabbijnse literatuur, targoemiem). We hebben ook beknopte inleidingen toegevoegd aan elke sectie van de canon van het Nieuwe Testament om lezers te wijzen op de genres van de evangeliën, Handelingen, de brieven en Openbaring, zodat deze tweede editie gebruikt kan worden als een inleiding op het Nieuwe Testament.

De grootste verandering is te vinden in de essays. De eerste editie bevatte dertig essays. Die zijn in de tweede editie allemaal grondig herzien en uitgebreid. (Geza Vermes, de auteur van 'Joodse wonderdoeners en magie in de late tweede tempelperiode', stierf in 2013; zijn essay werd herzien door Gideon Bohak.) Bovendien is naar aanleiding van verzoeken van lezers het aantal essays bijna verdubbeld, tot vierenvijftig, omdat we veel nieuwe bijdragen hebben gevraagd over onderwerpen variërend van 'Maria in de Joodse traditie' tot 'Vervulling van de Schriften' en 'Het Nieuwe Testament en Joods-christelijke relaties'. Net als in de eerste editie zijn alle auteurs van dit boek Joods. Zij vertegenwoordigen een breed scala van Joodse wetenschappers die lesgeven of zijn opgegroeid in Noord-Amerika, Zuid-Amerika, Europa, Australië en Israël. Sommige lezers vinden het misschien gemakkelijker om de wereld van het Nieuwe Testament via deze essays binnen te gaan; anderen geven er wellicht de voorkeur aan om te beginnen met de teksten van het Nieuwe Testament zelf.

Deze tweede editie van *The Jewish Annotated New Testament* vereiste net als haar voorganger uitgebreid teamwork op vele niveaus. We hebben beiden elk woord van elke aantekening en elk essay bekeken en gedurende vele maanden uitvoerig gecorrespondeerd met elke medewerker. We hebben ook nauw samengewerkt met Donald Kraus, Executive Editor of Bible and Biblical Studies bij Oxford University Press, en Steve Wiggins, Editor of Bible and Biblical Studies bij Oxford University Press. De zorg die Don en Steve aan dit project hebben besteed, is op elke pagina duidelijk te zien. We willen ook Claudia Dukeshire, Production Editor; Lisa Grzan, Production Manager; Theresa Stockton, Team Leader; en Erina Zadra, Manufacturing Controller, allemaal van Oxford University Press, bedanken. Zij hebben zich beziggehouden met de veelheid aan details die bij een publicatie van deze aard komen kijken. Peachtree Editorial Services heeft het manuscript voorbereid voor productie en alle pagina's zorgvuldig en met de gebruikelijke zorg en aandacht nagelezen. 2K/DENMARK heeft het ontwerp voorbereid en het boek gezet. Wij willen allen bedanken.

VOORWOORD BIJ DE TWEDE ENGELSE EDITIE

Traditioneel bevatten Bijbels van Oxford University Press geen dankwoord. Maar wij willen onze families bedanken dat zij hun leven hebben gedeeld met twee edities van dit project, en vaak meer hebben geleerd over het Nieuwe Testament en zijn Joodse achtergrond dan ze verwachtten, of misschien wilden: Jay, Sarah Elizabeth en Alexander David Geller; Tova Hartman, Talya en Ezra Brettler. Jullie niet-aflatende steun, liefde en begrip maken dit soort projecten mogelijk voor elk van ons.

We hopen dat deze tweede editie dezelfde impact zal hebben als de eerste editie: dat ze alle lezers tot een beter begrip van het Nieuwe Testament leidt. Bovendien hopen we dat leden van verschillende religieuze gemeenschappen de overeenkomsten beter leren waarderen, en de verschillen beter begrijpen – en dat we ondanks onze verschillen beter kunnen samenleven. We zijn ervan overtuigd dat een beter begrip van de heilige Schriften van elke religie cruciaal is in deze mondiale samenleving, en we geloven dat dit boek een bescheiden bijdrage levert aan het begrip en de samenwerking die zo nodig zijn voor het leven in de eenentwintigste eeuw.

Amy-Jill Levine
Marc Zvi Brettler
24 tisjri 5777 / 26 oktober 2016

VERANTWOORDING BIJ DE NEDERLANDSE VERTALING

Het Nieuwe Testament met Joodse toelichtingen is de vertaling van *The Jewish Annotated New Testament* (Second Edition, Oxford/New York 2017). Daarnaast is gebruikgemaakt van de Duitse vertaling, *Das Neue Testament – jüdisch erklärt* (Stuttgart 2021), die correcties en enkele aanvullingen bevat ten opzichte van de Engelse uitgave.

Om deze vertaling aan te laten sluiten bij de Nederlandse en Vlaamse situatie, zijn enkele essays toegevoegd. Het essay over Luther en de Joden (door Walter Homolka) is overgenomen uit de Duitse vertaling. Danny Rouges (Antwerpse Contactgroep voor Joods-Christelijke Betrekkingen) schreef voor de Nederlandse vertaling een essay over de Joods-christelijke dialoog in België. Eric Ottenheim (Universiteit Utrecht) en Leo Mock (Tilburg University) deden dit voor de Nederlandse situatie. Door het overlijden van Leo Mock in 2023, heeft Eric Ottenheim de laatste fase van dit essay voor zijn rekening genomen.

De aantekeningen in de Engelse editie zijn gemaakt bij het Nieuwe Testament van de New Revised Standard Version. Deze Nederlandse vertaling bevat de NBV21. Om de aantekeningen op de tekst te laten aansluiten waren soms kleine aanpassingen nodig. In enkele gevallen is een vertaalkeuze van de NBV21 toegelicht. Deze aanvullingen zijn herkenbaar aan de vermelding van de NBV21. Bij het vertalen van citaten uit primaire bronnen zijn naast de oorspronkelijke tekst soms Nederlandse vertalingen geraadpleegd. Citaten die zijn overgenomen uit deze vertalingen zijn vaak aangepast aan de context in dit boek. Het gaat hierbij om de *Annalen* van Tacitus in de vertaling van Vincent Hunink (2021), de keizerbiografieën van Suetonius in de vertaling van D. den Hengst (1996), Philo, *Gezantschap naar Caligula*, vertaald door G.H. de Vries (1999) en de werken van Flavius Josephus in de vertaling van F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes: *De oude geschiedenis van de Joden* (6e druk 2008) en *De Joodse oorlog* (1992).

De Nederlandse spellingsregels stellen de vertaler voor het dilemma om te kiezen voor Jood(s) of jood(s). De spelling met hoofdletter verwijst naar de etniciteit, die met een kleine letter naar de religie. Zeker voor de oudheid geldt dat het onmogelijk is om de Joodse godsdienst los te maken van de Joodse etniciteit. Daarom hebben we ervoor gekozen in dit boek 'Jood(s)' en afgeleide woorden altijd met een hoofdletter te spellen. Voor de weergave van Hebreeuwse en Aramese woorden is gekozen voor de transcripties van *Sofeer* (sofeer.ivdnt.org).

De vertaling is tot stand gekomen onder leiding van Tineke Bol-Driehuizen en Cor Hoogerwerf. Aan de vertaling werkten verder mee: Benjamin Bogerd, Esther van Eenennaam, Yoel Koster, Carola van der Kruk-de Boer, Tabitha Moes en Mirjam van der Vorm-Croughs. Bij de correctie en productie waren Jeanet Hamstra, Marieke Hermans, Annet Land-Knol en Marja van der Linden-Taal betrokken.

wordt, en zijn broer Andreas. Ze wierpen hun net uit in het meer, het waren vissers. ¹⁹ Hij zei tegen hen: 'Kom, volg Mij, Ik zal van jullie vissers van mensen maken.' ²⁰ Ze lieten meteen hun netten achter en volgden Hem. ²¹ Even verderop zag Hij twee andere broers, Jakobus, de zoon van Zebedeüs, en zijn broer Johannes. Ze waren met hun vader in hun boot bezig met het herstellen van de netten. Hij riep hen ²² en meteen lieten ze de boot en hun vader Zebedeüs achter en volgden Hem.

²³ Hij trok rond in heel Galilea; Hij gaf de mensen onderricht in hun synagogen, verkondigde het goede nieuws over het koninkrijk en genas iedere ziekte en elke kwaal onder het volk. ²⁴ Het nieuws over Hem verspreidde zich in heel Syrië. Allen die ergens aan leden en gekweld werden door een ziekte of door pijn, en ook bezetenen en maanzieken en verlamden, werden bij Hem gebracht en Hij genas hen. ²⁵ En grote groepen mensen volgden Hem, uit Galilea en de Dekapolis, uit Jeruzalem en Judea en uit het gebied aan de overkant van de Jordaan.

Bergrede

5 Toen Hij de mensenmassa zag, ging Hij de berg op. Daar ging Hij zitten met zijn leerlingen om zich heen. ² Hij nam het woord en onderrichte hen:

- ³ 'Gelukkig wie nederig van hart zijn,
want voor hen is het koninkrijk van de hemel.
⁴ Gelukkig de treurenden,
want zij zullen getroost worden.
⁵ Gelukkig de zachtmoedigen,
want zij zullen de aarde bezitten.
⁶ Gelukkig wie hongeren en dorsten naar de gerechtigheid,
want zij zullen verzadigd worden.
⁷ Gelukkig de barmhartigen,
want zij zullen barmhartigheid ondervinden.
⁸ Gelukkig wie zuiver van hart zijn,
want zij zullen God zien.
⁹ Gelukkig de vredestichters,
want zij zullen kinderen van God genoemd worden.'

Joden om een Hebreeuwse en Griekse (of Latijnse) naam te hebben (Hand. 12:25). *Andreas*; een Griekse vorm van het woord 'man'. Joh. 1:44 stelt dat Petrus en Andreas allebei uit Betsaida kwamen. **23**: *Synagogen*, gemeenschappen, niet noodzakelijk gebouwen (Mat. 9:35; 10:17; 12:9; 13:54). Zie **De synagoge**, p. 747. *Goede nieuws*, Gr. *euangelion*, de term die in het Nederlands vaak vertaald wordt met 'evangelie'. **24**: *Syrië*, er was hier een grote Joodse bevolkingsgroep (Josephus; *Bell.* 2.461-468). *Bezetenen*, mensen die bezeten waren door demonen (Josephus, *Ant.* 8.42-49). **25**: *Dekapolis*, tien steden, waarvan er negen ten oosten van de Jordaan lagen: Filadelfia, Galasa, Gadara, Pella, Dion, Rafana, Damascus, Canatha, Hippo en Scythopolis; in *b. Git.* 7b wordt dit gebied 'het land van de heidenen' genoemd.

5:1-7:29: *De Bergrede*. Bij Lucas is het een 'Veldrede' (Luc. 6:17-7:1).

5:1-12: *De zaligsprekingen*. Zie **De zaligsprekingen en antithesen**, p. 24. Gelijksortige zegenspreuken met de inleidende formule 'Gelukkig wie' die ook handelen over gelijksoortige thema's zoals de armen en de nederigen zijn te vinden in de Psalmen (bijv. Ps. 2:12; 32:1-2; 40:5; 41:2-3; 65:5; 84:5-6; 94:12; 112:1); zie ook Job 5:17; Dan. 12:12; Sir. 14:1-2; 4Q525. **1-2**: Net als Mozes ontsnapt Jezus aan de dood, gaat hij Egypte binnen, gaat hij het water in, gaat hij de woestijn in en beklimt hij een berg (Ex. 2:15; 5:1; 14:26-29; 19:3). **3**: *Gelukkig*, Gr. *makarioi*, vgl. Heb. *asjree* (bijv. Ps. 1:1). *Nederig van hart*, (Jes. 61:1; 66:2; Sef. 2:3; 1QM 14.7 spreekt over de 'nederigen van hart' die God zal redden). **4**: *De treurenden*, deze woorden hoeven niet alleen te slaan op mensen die rouwen, maar kunnen ook verwijzen naar lijdende rechtvaardigen of de mensen die treuren om de zonden van de gemeenschap, een matteaans motief (Mat. 5:10-12; 7:15-22; 10:23; 13:53-58; 16:24-25; 19:28; 21:12-13; 24:9-10) dat ook algemeen verbreid is in het Jodendom (Jes. 61:1-3; 66:10; Tob. 13:14). **5**: *Zachtmoedigen (...)* zullen de aarde bezitten, gebaseerd op Ps. 36:11 (LXX) (MT Ps. 37:11); het Hebreeuws zegt dat de zachtmoedigen het 'land' (Heb. *erets*) zullen bezitten. *Zachtmoedigen*, mensen die geen misbruik maken van hun positie (vgl. Jes. 49:13; Ps. 22:27; Spr. 16:19; *b. Sjabb.* 30b; *b. Ned.* 38a; *Pesik. Rab.* 36; Josephus, *Ant.* 19.330; Philo, *Mos.* 2.279). **6**: Zie aant. Mat. 1:19 (vgl. Jes. 51:1-5; 1 Hen. 58:2-3). **7**: *Barmhartigen*, herinnert aan het Hebreeuwse *chesed*, een hoog aangeschreven eigenschap en een van de twee belangrijkste eigenschappen van God (samen met gerechtigheid; vgl. Ps. 145:8; *b. Sjabb.* 151b; *Gen. Rab.* 33). **8**: Zie Ps. 24:3-4; *Lev. Rab.* 23:13. *Hart*, het centrum van gedachten en overtuigingen (Deut. 28:47; Jes. 35:4; Spr. 27:11). **9**: *Vredestichters*, de rabbijnen geloofden

DE ZALIGSPREKINGEN EN ANTITHESEN

De uitdrukking ‘Gelukkig wie (...)’ (NBV21) of traditioneel ‘Zalig zijn (...)’ (Gr. *makarioi*) komt 68 keer voor in de LXX, veelal als de vertaling van het Hebreeuwse *asjree* (‘gelukkig wie [...]’); zie bijv. Psalm 84:5: ‘Gelukkig wie wonen in uw huis; gedurig mogen zij U loven.’ De zaligsprekingen wijzen ook inhoudelijk terug op de Hebreeuwse Bijbel. ‘Gelukkig wie nederig van hart zijn’ (Mat. 5:3) en ‘Gelukkig de treurende’ (Mat. 5:4) zijn mogelijk gebaseerd op Jesaja 61:1-3, waar ook wordt gesproken over de armen en de treurende. ‘Gelukkig de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde bezitten’ is een bijna letterlijk citaat uit Psalm 37:11 (LXX 36:11, zie ook LXX Jes. 61:7). Het Hebreeuws van de psalm spreekt over het bezitten van ‘het land’ (*ha’arets*), dat moet worden opgevat als een verwijzing naar het land Israël. De LXX, en in haar voetspoor het Nieuwe Testament, leest *gē*, dat als ‘land’ of ‘aarde’ kan worden vertaald; de vertaling ‘aarde’ wordt door sommige christenen gezien als een veralgemenisering van een tekst die oorspronkelijk het volk Israël verbond met het land Israël, zijn land van herkomst. De zorg voor wie ‘hongerren’ en ‘dorsten’ herinnert aan Psalm 107:5-6, 9 (zie ook Ps. 22:27). LXX Spreuken 14:21 (zie ook LXX Spr. 17:5) ligt ten grondslag aan de zorg voor de barmhartigen. ‘Zuiver van hart’ of ‘rein van hart’ herinnert aan Psalm 24:3-6 (zie ook Ps. 73:1), waar opnieuw wordt verwezen naar het land; in de uitdrukking weerklinkt ook de tekst van Psalm 51:12 (LXX Ps. 50:12).

Matteüs 5 eindigt met een reeks van zes spreuken die vanwege hun vorm bekendstaan als de ‘antithesen’: ‘Jullie hebben gehoord dat is gezegd (...) Dit zeg Ik daarover’ (Mat. 5:21-48). Sommige uitleggers zijn ten onrechte van mening dat deze antithesen de Tora afschrijven. Jezus heeft namelijk kort hiervoor gezegd dat hij niet is gekomen om de Tora af te schaffen (Mat. 5:17-20). Deze antithesen zijn veel meer aanscherpingen van de wet, of in Joodse termen, ze ‘bouwen een hek om de Tora’ (zie *m. Avot* 1:1), dat wil zeggen: ze vragen van mensen om zich ruim boven de minimumeisen aan de wet te houden, om er geheel zeker van te zijn dat de wet zelf wordt nageleefd. Deze ‘hekken’ in de antithesen hebben zowel betrekking op de houding als op het gedrag: om een moord te voorkomen, wees niet kwaad; om overspel te voorkomen, begeer niet; om het zweren van een valse eed te voorkomen, zweer helemaal niet, want al je uitspraken moeten gemeend zijn. In twee gevallen draaien de antithesen niet om geboden maar om aanwijzingen voor het gedrag. In het eerste geval verandert Jezus de essentie van de uitdrukking ‘een oog voor een oog’ en de lichamelijke verminkingen die daarin worden verondersteld door haar toe te passen op niet-lichamelijke schade. En ten tweede bestaat er geen gebod waarin wordt gezegd dat ‘je je vijand moet haten’ (Mat. 5:43); Spreuken 24 en 25 schrijven juist een eerlijke behandeling voor. Jezus scherpert ook hier de Tora aan door niet alleen rechtvaardig gedrag ten opzichte van vijanden te gebieden, maar ook liefde.

¹⁰ Gelukkig wie vanwege de gerechtigheid vervolgd worden, want voor hen is het koninkrijk van de hemel.

¹¹ Gelukkig zijn jullie wanneer ze je omwille van Mij uitschelden, vervolgen en van allerlei

kwaad betichten. ¹² Verheug je en juich, want je zult rijkelijk beloond worden in de hemel; zo immers vervolgd werden ze vóór jullie de profeten.

¹³ Jullie zijn het zout van de aarde. Maar als het zout zijn smaak verliest, hoe kan het

dat wijze mensen streven naar vrede (*b. Ber.* 64a; *Pesik. Rav Kah.* 18:6-9). **10-12:** De leerlingen zullen samen lijden (zie Mat. 10:23; 13:53-58; 16:24-25; 24:9-10; Rom. 8:17; Op. 1:9; 20:4). **10-11:** *Vanwege de gerechtigheid vervolgd worden*, Jezus’ volgelingen kregen te maken met vijandschap van zowel Joden als heidenen (vgl. 1 Tes. 2:2,14-15; 1 Petr. 3:14; 4:14; 5:8; zie ook Ps. 37:11). Dit vers kan ook verwijzen naar Joden die de dood verkiezen boven het begaan van ernstige zonden. Het Joodse voorschrift van *kidoesj Hasjeem* (‘heiliging van de naam [van God]’) vereist dat men de dood verkiest boven plegen van afgoderij, ontucht of moord (zie *b. Sanh.* 74a). **12:** Zie Mat. 23:30-37; Hand. 7:52.

5:13-16: Zout en licht (Marc. 9:49-50; Luc. 14:34-35). **13:** *Zout*, volgens oude Mesopotamische denkbelden symboliseert zout reinheid en wijsheid (Ex. 30:35; 2 Kon. 2:19-22; Ezech. 16:4; *b. Sot.* 49b).

dan weer zout worden gemaakt? Het dient nergens meer voor, het wordt weggegooid en vertrapt.

¹⁴Jullie zijn het licht voor de wereld. Een stad die op een berg ligt, kan niet verborgen blijven. ¹⁵Je steekt ook geen lamp aan om hem vervolgens onder een korenmaat weg te zetten, nee, je zet hem op een standaard, zodat hij licht geeft voor ieder die in huis is. ¹⁶Zo moet jullie licht schijnen voor de mensen, zodat zij jullie goede daden kunnen zien en eer bewijzen aan jullie Vader in de hemel.

¹⁷Denk niet dat Ik gekomen ben om de Wet of de Profeten af te schaffen. Ik ben niet gekomen om ze af te schaffen, maar om ze tot vervulling te brengen. ¹⁸Ik verzeker jullie: zolang de hemel en de aarde bestaan, blijft elke jota, elke tittel in de wet van kracht, totdat alles gebeurd zal zijn. ¹⁹Wie dus ook

maar het minste van deze geboden afschaft en aan anderen leert datzelfde te doen, zal als de minste worden beschouwd in het koninkrijk van de hemel. Maar wie ze onderhoudt en dat aan anderen leert, zal in het koninkrijk van de hemel in hoog aanzien staan. ²⁰Want Ik zeg jullie: als jullie gerechtigheid niet groter is dan die van de schriftgeleerden en de farizeeën, zullen jullie zeker het koninkrijk van de hemel niet binnengaan.

²¹Jullie hebben gehoord dat destijds tegen het volk is gezegd: "Pleeg geen moord. Wie moordt, zal zich moeten verantwoorden voor het gerecht." ²²Dit zeg Ik daarover: ieder die in woede tegen zijn broeder of zuster tekeergaat, zal zich moeten verantwoorden voor het gerecht. Wie hen voor nietsnut uitmaakt, zal zich moeten verantwoorden voor het Sanhedrin. Wie "Dwaas!" zegt, zal voor het vuur van de Gehenna komen te staan.

14: *Licht voor de wereld*, Filip. 2:15; Joh. 8:12 betreft dit epitheton op Jezus. Zie ook Jes. 42:6; 49:6; 51:4-5; Spr. 6:23; Dan. 12:3; Sir. 32:16; Joh. 1:4-5; *Midr. Tanch.* 2. De Dode Zeerollen spreken over 'de kinderen van het licht' die aan de kant van God staan (vgl. 1QS 2.3; 3.3, 19-21; 1QM 13.5-6; 14-15). **16:** *Goede daden*, Matteüs benadrukt dat het geloof gepaard hoort te gaan met daden (Mat. 25:32-46).

5:17-20: Opvattingen over de Tora. **17:** *De Wet*, Gr. *nomos*, in de LXX de vertaling van het Hebreeuwse *tora*. Hier verwijst het woord (verbonden met 'de Profeten', Gr. *prophētēs*) naar de Tora en de Neviim van de Tenach (en niet naar de profeten zelf, zoals in vers 12); het is mogelijk dat 'de Wet en de Profeten' een technische term was voor de Joodse canon in wording. *Denk niet dat Ik gekomen ben om (...) af te schaffen*, de Jezus die Matteüs beschrijft, handhaaft de Tora. Handelingen 6:13-14 suggereert dat de idee dat Jezus de Tora heeft afgeschaft een valse bewering is. **18:** Marc. 13:31. *Jota*, Gr. *iōta*, verwijzend naar de Hebreeuwse *jod*, de kleinste letter van het Hebreeuwse alfabet. Als de kleinste letter niet kan worden veranderd, dan moet de rest van de Tora zeker ook overeind blijven staan. *Elke tittel*, de rabbijnse leer staat niet toe dat er ook maar een letter van de Tora wordt gewijzigd (*j. Sanh.* 2:6; *b. Sanh.* 90a; *Ex. Rab.* 6:1; *Lev. Rab.* 19:2). De tittel is het kleinste onderdeel van een Hebreeuwse letter waardoor de desbetreffende letter wordt onderscheiden van een andere letter. **19:** *Minste van deze geboden*, alle geboden van de Tora moeten worden nageleefd, hoe klein of onbetekenend ze ook mogen lijken (vgl. Jak. 2:10; *m. Avot* 2:1; 4:2; *m. Kid.* 1:10; *b. Ned.* 39b; *b. Sjabb.* 70b; *Avot R. Natan* B 35). **20:** *Groter is dan die van de schriftgeleerden en de farizeeën*, hiermee wordt de lat hoog gelegd aangezien de farizeeën bekendstonden als rechtvaardig.

5:21-48: Antithesen. De gangbare term 'antithesen' (lett. 'tegenstellingen') voor deze zes leerstellingen is niet accuraat; sommige van deze leerstellingen zijn geen tegenstellingen, maar aanscherpingen (vergelijkbaar met 'een hek rondom de Tora bouwen'; zie *m. Avot* 1:1). **21:** *Pleeg geen moord*, Ex. 20:13; Deut. 5:17. *Wie moordt (...)*, wellicht een parafrase van Gen. 9:6; Ex. 21:12. *Het gerecht*, alleen een Joodse rechtbank kon een straf opleggen voor moord (Deut. 16:18; 21:1-9). Zie *m. Sanh.* 1:4; *b. Sanh.* 35a; 72a-b; de rabbijnen discussiëren over de civiele en strafrechtelijke procedures. **22:** *Voor nietsnut uitmaakt*, schelden kon worden aangemerkt als een strafbaar feit (het Joodse gerecht kon bijvoorbeeld iemand excommuniceren voor het beledigen van een leraar; zie *b. Ber.* 19a; zie ook *b. B. Mets.* 58b). *Gerecht* (Gr. *sunhedrion*, Heb. *sanhedrin*), meestal verwees dit woord heel algemeen naar het Joodse rechtssysteem, hoewel 'Sanhedrin' ook kon verwijzen naar de Joodse hoge raad in Jeruzalem (Mat. 26:57). De verwijzing naar een plaatselijke rechtbank komt echter ook regelmatig voor; zie *m. Mak.* 1:10; *m. Sanh.* 1:6; *t. Sanh.* 1:7. *Gehenna*, Gr. woord dat is afgeleid van het Heb. *Gehinnom*, een vallei ten zuiden van Jeruzalem die in verband werd gebracht met kinderoffers (2 Kon. 23:10; Jer. 7:31; 2 Kron. 28:3; 33:6). De duistere reputatie van deze vallei resulteerde erin dat Gehinnom in de tijd van het Nieuwe Testament in verband werd gebracht met het vagevuur en/of de hel, waar de goddelozen, volgens sommige tradities, na de dood worden

HET JODENDOM EN DE JOODSE IDENTITEIT

Shaye J.D. Cohen

In de klassieke oudheid noemden Griekssprekende Joden zichzelf vaak *loudaioi*. Deze term kan zowel een etnische als een geografische betekenis hebben (zie *loudaios*, p. 659). Als etnische term is het een aanduiding voor een groep mensen met gemeenschappelijke voorouders die in het district Judea woonden, alsmede hun nakomelingen, waar ter wereld die zich ook bevinden. Deze groep stamde af, of meende af te stammen, van de 'kinderen van Israël', die een prominente rol spelen in de verhalen van de Tora, en die op hun beurt hun afstamming terugvoeren op de aartsvaders Abraham, Isaak en Jakob, de hoofdrolspelers in het boek Genesis. Wanneer *loudaioi* gebruikt wordt als een geografische term, verwijst die naar de inwoners van het gebied van Judea. De naam *loudaioi* geeft hiermee blijk van een nauwe verbinding tussen de etnische groep, de Judeeërs, en hun land, het gebied van Judea.

De Griekse term met zijn focus op zowel etniciteit als geografie is afgeleid van het Hebreeuwse woord *jehodiem*. Dit woord treffen we in de Tenach aan in boeken uit de periode van de ballingschap (bijv. 2 Kon. 16:6; 25:25; Jer. 32:12; 38:19; Est. 2:5; 3:6,13; Neh. 2:16; 3:33) en wordt in de Septuaginta altijd weergegeven met *loudaioi*. In een aantal Bijbelteksten verwijst de term naar personen die hun afstamming terugvoeren op andere stammen dan Juda (zie vooral Est. 2:5). In teksten uit de vroeghellenistische periode kan het Griekse woord het beste worden vertaald als 'Judeeërs'.

In de loop van de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling werd de etno-geografische betekenis van het woord *loudaioi* uitgebreid met – en soms vervangen door – een nieuwe betekenis: het woord kreeg steeds vaker een cultureel-religieuze lading, en kan in zulke gevallen het best vertaald worden met 'Joden'. *loudaioi* verwijst in die situatie naar personen, van welke etnische of geografische oorsprong dan ook, die de zeden en gewoonten van de Joden volgen, met name degenen die de God vereren wiens tempel in Jeruzalem staat (of na 70 g.j. 'stond'). Dit gebruik komen we voor het eerst tegen in 2 Makkabeeën, waar de boosdoener in het verhaal, koning Antiochus IV Epifanes, op zijn sterfbed wordt overmand door wroeging, en belooft 'zelf

Jood [te] worden en overal waar mensen woonden [te] gaan vertellen hoe groot de macht van God is' (2 Mak. 9:17). (De kwestie van bekering, het proces waarin een niet-Jood een Jood wordt, wordt verderop in dit essay behandeld).

Moderne vertalingen van het Nieuwe Testament, waaronder de NBV21, vertalen *loudaioi* over het algemeen met 'Joden'. Wetenschappers zijn er echter nog niet over uit of dit een betere vertaling is dan 'Judeeërs', en of de term in de gevallen waarin hij voorkomt niet in eerste instantie in etno-geografische zin zou moeten worden uitgelegd in plaats van in cultureel-religieuze zin.

Hier staat echter tegenover dat de Hebreeuws- en Arameessprekende Joden in de eeuwen rond het begin van de jaartelling zichzelf meestal geen *jehodiem* noemden. Zo komt de term in de Dode Zeerollen nooit voor als zelfaanduiding van de groep. Ook in de rabbijnse literatuur wordt de term *jehodiem* zelden gebruikt, en als het wel gebeurt, komt het woord meestal uit de mond van niet-Joden (bijv. *Gen. Rab.* 76:8; *j. B. Mets.* 2:4 8c; *j. Avod. Zar.* 5:3/44d). Als zelfaanduiding gaven zowel de leden van Qumran als de rabbijnen de voorkeur aan 'Israël' (bijv. *m. Bik.* 1:4).

De auteur van 2 Makkabeeën, een Jood uit de diaspora die in het Grieks schreef en die leefde rond 100 v.g.j., was de eerste die de term *loudaismos* gebruikte. Breder dan ons Nederlandse woord 'Jodendom' verwijst de Griekse term *loudaismos* naar alle gebruiken, gewoonten, overtuigingen en zeden die de *loudaioi* onderscheiden van anderen. In de inleiding op zijn boek zegt de auteur van 2 Makkabeeën dat zijn verhaal gaat over 'de toegewijde en heldhaftige verdedigers van het Jodendom' (2 Mak. 2:21). Op een zeker – noodlottig – moment, rekruteerde Judas Makkabeüs voor zijn leger 'iedereen die het Jodendom trouw was gebleven', dat wil zeggen: al degenen die trouw waren gebleven aan de zeden en gewoonten van hun voorouders (2 Mak. 8:1, WV2012; de vertaling die de NBV21 biedt, 'die trouw was gebleven aan het Joodse geloof', brengt niet de juiste betekenis over). Voor 2 Makkabeeën was het conflict tussen de Hasmoneeën en de Seleuciden een conflict tussen het onderhouden van de Joodse gewoonten en overtuigingen (het 'Jodendom') en het onderhouden van heidense gewoonten en overtuigingen, of dat nu specifiek ging om de gewoonten

van de Grieken ('hellenisme') of van buitenlanders in het algemeen (2 Mak. 4:13: '... namen de hellenisering en de overname van uitheemse gewoonten zo geweldig toe ...'). Het woord *Ioudaïsmos* is echter nooit echt ingeburgerd geraakt; behalve in 2 Makabeën en Paulus' brief aan de Galaten (Gal. 1:13-14) komt het in de Griekstalige Joodse literatuur uit de oudheid nergens voor. Het Hebreeuwse equivalent, *jahadoet*, verschijnt pas in de middeleeuwen. De gedachte dat de Joodse identiteit gedefinieerd wordt door Joodse zeden en overtuigingen sloeg daarentegen wel aan. (In de Tora wordt een soortgelijke gedachte al verwoord in Deut. 4:6.) *Ioudaïsmos*, de eigenheid van Joodse gebruiken, gewoonten, overtuigingen en waarden binnen de context van de hellenistische wereld, is, impliciet of expliciet, het belangrijkste thema van alle Grieks-Joodse literatuur.

Deze hoofdlijn in de Grieks-Joodse literatuur wordt misschien wel het beste geïllustreerd door Josephus' werk *Contra Apionem*, dat rond 100 g.j. door hem werd afgerond. Deze korte tekst, een soort bijlage bij zijn werk *Antiquitates Iudaicae*, biedt een verdediging van het Jodendom en de Joodse geschiedenis (Ap. 2.147). In het eerste deel van het boek weerlegt Josephus een aantal leugens die door Grieks-Egyptische schrijvers werden verspreid tegen Joden in het algemeen en de Joden in Alexandrië in het bijzonder. Zo beweerden deze anti-Joodse schrijvers dat de Joden haat koesterden tegen het overige deel van de mensheid, dat de uittocht van de Israëlieten uit Egypte in werkelijkheid een verdrijving uit het land was geweest vanwege onreine huidziekten, dat het gerechtvaardigd was dat Antiochus Epifanes de tempel in Jeruzalem had aangevallen, en dat de Joden in Alexandrië geen trouwe burgers van de stad waren. Nadat Josephus deze aanvallen heeft weerlegd, wijdt hij het laatste deel van zijn boek aan een lofrede op de door Mozes ingestelde levenswijze, en benadrukt hij de schoonheid, harmonie en volmaaktheid hiervan (Ap. 2.145-296). Deze lofrede is het enige werk in de Joodse oudheid dat een uitgebreide samenvatting geeft van wat wij het Jodendom en de Joodse identiteit zouden noemen.

In dit werk van Josephus is het Jodendom in de eerste plaats een systeem van wetten. Deze wetten hebben betrekking op alle aspecten van het leven (Ap. 2.173) en zijn, sinds ze door Mozes zijn ingevoerd, onveranderd gebleven (Ap. 2.156). Alle Joden overal ter wereld kennen deze voorschriften en houden zich eraan (Ap. 2.175-178). De wetten prenten hun de deugden van rechtvaardigheid, matigheid, volharding en eendracht in (Ap. 2.170). Het

doel ervan is de verering van God (Ap. 2.164-167; 188-190). Het door Mozes ingestelde politieke systeem zou zelfs een theocratie (een term die mogelijk door Josephus zelf is geïntroduceerd) kunnen worden genoemd, een staatsbestel dat door God wordt geregeerd (Ap. 2.165).

In de tweede plaats is het Jodendom een filosofie, die leert dat God alwetend is, dat Hij over alles regeert en alles heeft geschapen; God is ongeschapen en onveranderlijk; Hij kan niet worden weergegeven in een materiële vorm; Hij is het begin, het midden en het eind van alle dingen (Ap. 2.190-192).

In de derde plaats wordt het hart van de Joodse eredienst gevormd door de tempel: 'één tempel voor de ene God' (Ap. 2.193). Ten vierde leert de wet vriendelijkheid ten opzichte van vreemdelingen, zodat 'iedereen die ernaar verlangt bij ons te komen en onder dezelfde wetten te leven' wordt verwelkomd. Saamhorigheid wordt namelijk niet alleen bepaald door 'geboorte, maar ook door de keuze voor een bepaalde levenswijze' (Ap. 2.210). Met andere woorden: de wetten staan bekering tot het Jodendom toe.

Ondanks alle retorische en apologetische overdrijvingen sluit het beeld dat in deze tekst van het Jodendom wordt gegeven aan bij het beeld dat naar voren komt uit andere Grieks-Joodse teksten (bijv. *Ep. Arist.*; 2 Mak.; 4 Mak.; Philo, *Hypoth.*) en uit verwijzingen naar Joden en het Jodendom in geschriften van Griekse en Latijnse auteurs. Dit suggereert dat Josephus een waarheidsgetrouw beeld geeft van het 'Jodendom', al wordt die term zelf niet door hem gebruikt. Tegelijkertijd is Josephus er zo op gespist de eensgezindheid en eendracht onder de Joden te benadrukken, dat hij het nalaat te spreken over de verscheidenheid in theologie en gebruiken binnen het Jodendom.

Hoe er in de oudheid over het Jodendom werd gedacht, is het beste te begrijpen door zich te verdiepen in de vier speerpunten die hierboven zijn genoemd: wetten, filosofie, tempel en bekering.

WETTEN

In de klassieke oudheid onderscheidden Joden zich met name door het naleven van drie wetten: besnijdenis, onthouding van al het werk op de sabbat en het niet eten van varkensvlees. Iedereen in de antieke wereld die ook maar enige kennis bezat over het Jodendom, was ervan op de hoogte dat Joodse mannen besneden werden (bijv. Diodorus in *GLAJ*) 55). Hoewel Joden in die tijd niet het enige volk waren dat besnijdenis van mannen praktiseerde, werd besnijdenis vanaf de tweede eeuw v.g.j. voornamelijk

met het Jodendom in verband gebracht. De reden hiervoor was wellicht dat besnijdenis door Joden zelf beschouwd ging worden als een teken dat hen onderscheidde van de Grieken (1 Mak. 1:60; 2 Mak. 6:10; Josephus, *Ant.* 12.41), net zoals het ooit beschouwd was als een teken dat hen onderscheidde van de Filistijnen (bijv. 2 Sam. 1:20). Geen enkele Joodse gemeenschap in de antieke wereld, afgezien van de gemeenschappen van volgelingen van Jezus, stond mannen toe om lid te worden wanneer ze niet besneden waren.

Daarnaast wist iedereen in de antieke wereld die ook maar iets van het Jodendom af wist, dat Joden op de zevende dag van de week geen werk verrichtten (bijv. Agatharchides in *GLAJJ* 30a). Klassieke culturen kenden weliswaar feestdagen en feesten, geluks- en ongeluksdagen, maar geen enkel ander volk had een regelmatig terugkerende gewijde dag zoals de Joodse sabbat. Buitenstaanders verachtten de Joden omdat ze een zevende deel van hun leven wijdden aan iets dat, in hun niet-Joodse ogen, de indruk wekte van nietsdoen en luiheid (bijv. Seneca in *GLAJJ* 186). Wanneer een generaal van plan was Jeruzalem aan te vallen, kon hij dat eenvoudigweg op de zevende dag doen, de dag waarop die dwaze Joden toch niet zouden terugvechten – zo luidde tenminste een historiografisch cliché (bijv. Frontinus in *GLAJJ* 229; 1 Mak. 2).

Tot slot was het in de antieke wereld algemeen bekend dat Joden geen varkensvlees aten. (De Grieken en Romeinen besteedden geen aandacht aan het feit dat de Joden ook nog andere spijswetten kenden, zoals genoemd in Lev. 11 en Deut. 14. Plinius de Oudere beweerde dat de Joden een saus gebruikten die gemaakt was van vis zonder schubben. Maar waarschijnlijk vergiste Plinius zich, aangezien volgens Leviticus en Deuteronomium de afwezigheid van schubben een vis juist onkoosjer maakte. Zie Plinius in *GLAJJ* 223). Elk volk en elke samenleving had (en heeft) zijn eigen taboes als het om voedsel gaat, maar het afzien van het eten van varkensvlees, zoals de Joden dat deden, werd door buitenstaanders erg vreemd gevonden. In de eerste eeuw g.j. tekende de essayist Plutarchus (*GLAJJ* 258) een gesprek op tussen geleerden die discussieerden over de vraag waarom de Joden zich onthielden van varkensvlees: Was dat omdat varkens door hen vereerd werden of juist omdat ze verafschuwde werden? Plutarchus laat het antwoord open.

Sommige buitenstaanders wisten dat volgens de Joden zelf hun bijzondere wetten afkomstig waren uit een heilig boek dat werd toegeschreven aan

Mozes (bijv. Juvenalis in *GLAJJ* 301). Josephus is niet de enige Joodse schrijver die betuigt dat de Joden regelmatig hun wetten bestudeerden; de sektariërs uit Qumran schreven zelfs voortdurende studie van de heilige teksten voor (bijv. 1QS 6.6-7), en volgens verschillende niet-sektarische bronnen werd er in de synagoge elke sabbat uit de Tora gelezen (bijv. Hand. 15:21; Philo, *Mos.* 2.216). Ook bidden tot God vormde een vast onderdeel van de erediensten (zie **De synagoge**, p. 747).

Josephus wilde zijn lezers ervan overtuigen dat alle Joden overal ter wereld zich eendrachtig en eensgezind aan de wetten hielden. Maar dat is duidelijk een overdrijving. Elders merkt Josephus zelf op dat de farizeeën de ‘voorouderlijke wetten’ hooghielden, terwijl de sadduceeën het gezag en de authenticiteit van die wetten ontkenden (*Ant.* 13.297). Josephus schrijft ook over de bijzondere en afwijkende manier van leven van de essenen (*Bell.* 2.120-161). De sektariërs van de Dode Zeerollen, van wie de leefwijze lijkt op de manier van leven die Josephus aan de essenen toeschrijft en van wie de juridische bepalingen overeenkomsten vertonen met de bepalingen die in de Misjna aan de sadduceeën worden toegeschreven (*m. Jad.* 4:6-7), volgden een kalender die afweek van de kalender die in de tempel van Jeruzalem werd gevolgd. Hierdoor kon de ‘godeloze priester’ van de tempel in Jeruzalem deze sektarische groep aanvallen op Jom Kipoer. De mensen in Qumran vierden dit feest immers op een andere dag dan dat het in de tempel werd gevierd (1QpHab 11.6-8).

Ook Joden in de diaspora waren niet eensgezind in de manier waarop zij zich aan de wetten van de Tora hielden. In zijn *De vita contemplativa* beschrijft Philo een groep Joden die tijdens zijn leven in Egypte woonden, de ‘therapeutae’ of ‘vereerders’. Dit betrof waarschijnlijk een piëtistische stroming die oppervlakkig gezien overeenkomsten vertoonde met de essenen, maar daar op ethisch vlak van verschilde, in de zin dat de therapeutae zich niet van de samenleving als geheel afscheidden. Philo is daarnaast onze enige bron als het gaat om Joden die heel ver gingen in allegorische interpretatie. Deze Joden beweerden dat de wetten over besnijdenis, voedsel en de sabbat niet letterlijk hoefden te worden genomen, zolang men zich er maar op een allegorische manier aan hield, dat wil zeggen: zolang men ze internaliseerde en de ‘innerlijke’ betekenis ter harte nam (Philo, *Migr.* 89). De geestelijke erfgenamen van deze Joden zouden in het christendom hun thuisbasis vinden.

FILOSOFIE

De Joden aanbaden God, in de tempel van Jeruzalem of in synagogen, zonder gebruik te maken van beelden. Deze gewoonte was uiterst ongebruikelijk in de antieke wereld, en hoewel het de goedkeuring van sommige filosofen kon wegdragen (bijv. Varro in *GLAJ* 72a), werd de beeldloze cultus waarbij uitsluitend één God werd aanbeden als iets zeer eigenaardigs gezien. Zelfs de keizer moest zich erbij neerleggen dat de Joden vóór hem baden en niet tót hem, omdat de Joden de keizer niet als God konden erkennen (Philo, *Leg.* 357). Alleen een gestoorde keizer als Caligula zou proberen een beeld van zichzelf in de tempel op te richten (Philo, *Leg.* 188). Deze theologische exclusiviteit van de Joden zorgde ervoor dat zij zich vaak volledig distantiëerden van alles wat met afgodsbeelden en afgoderij te maken had. Veel Joden weigerden om vlees te eten dat tijdens openbare feestdagen werd uitgedeeld, en dat door hen 'vlees dat bij de afgodendienst is gebruikt' werd genoemd (vgl. 4 *Mak.* 5:2; Hand. 15:29; 1 Kor. 8:1-13). Zij vermeden dit niet vanwege spijs- of reinheidswetten, maar omdat het vlees, doordat het aan de afgoden was gewijd, besmet was geraakt. Hierdoor ging het vermijden van de heidense goden hand in hand met het vermijden van de heidenen zelf.

Hoewel we met enige zekerheid kunnen stellen dat vrijwel alle Joden uit de klassieke oudheid, met uitzondering van de afvalligen onder hen (zie hieronder), geloofden in de ene God, die hemel en aarde had geschapen en die Israël zijn Tora had geschonken, wekt de verscheidenheid aan opvattingen die we aantreffen in teksten uit de vroege na-Bijbelse periode de indruk dat er in het antieke Jodendom over veel theologische zaken geen overeenstemming bestond. Dit gold bijvoorbeeld voor kwesties als de positie van engelen en andere tussenpersonen in de goddelijke heerschappij over de kosmos (zie **Bovennatuurlijke wezens**, p. 774), Gods tegenstanders zoals de duivel of Satan, antropomorfe concepten van God, de aard van de goddelijke voorzienigheid, beloning en straf in het hiernamaals, de opstanding van de doden, de identiteit en de levensloop van de messias, het aantal messiasen, en zonde en verzoening. Joodse literatuur uit het einde van de tweede tempelperiode en uit de rabbijnse periode getuigt van een rijke verscheidenheid aan opvattingen over al deze onderwerpen. Zo wordt door Josephus zelf geschreven dat de farizeeën, sadduceeën en essen met elkaar twistten over de leer van het lot, de vrije wil en de opstanding (*Ant.* 18.1.2-5, 11-22).

TEMPEL

Josephus spreekt over 'één tempel voor de ene God' (*Ap.* 2.193), een uitspraak die wellicht is geïnspireerd door het boek Deuteronomium (m.n. Deut. 12). Overal in de antieke wereld beschouwden Joden de tempel van Jeruzalem als een heilige plaats. Elk jaar schonken ze een halve sjekel als gave voor de tempel. Nadat Herodes de tempel grondig had gerenoveerd en voorzien had van een grote voorhof en een plein, trokken tijdens de drie pelgrimsfeesten (Pesach, Pinksterfeest [Sjavoeot of Atseret] en het Loofhuttenfeest [Soekot]) jaarlijks duizenden pelgrims naar Jeruzalem. Joden uit de diaspora bouwden geen concurrerende tempels, al begon men in de derde eeuw g.j. wel met het stichten van synagogen. (Er is uit deze periode slechts één concurrerende tempel bekend; deze werd gebouwd in de stad Leontopolis in Egypte, door de hogepriester Onias, die in de jaren 160 v.g.j. vanwege de vervolging onder Antiochus IV naar Egypte was gevlucht. Deze tempel lijkt echter geen grote aantrekkingskracht te hebben uitgeoefend op de Joden in Egypte, en had weinig invloed. Door Philo wordt het gebouw ook nooit genoemd.) Sommige Joden uit de diaspora reisden tijdens de grote oorlog van 66-70 g.j. zelfs af naar Jeruzalem om te helpen de tempel tegen de Romeinen te beschermen (Cassius Dio in *GLAJ* 430).

Josephus benadrukt weliswaar de centrale plaats van de tempel, maar niet die van het land. In *Antiquitates Iudaicae* wordt de Bijbelse verbondstheologie, die een verbinding legt tussen God, het volk Israël en het land Israël, door hem afgezwakt. Dat er bij Josephus geen nadruk meer ligt op deze eenheid, valt te verklaren vanuit de situatie waarin hij zich bevindt, als een apologeet in de diaspora die na de verwoesting van de tempel vanuit Rome schrijft. Iets vergelijkbaars zien we bij Philo: hoewel hij naar Jeruzalem verwijst als de 'moederstad' (Gr. *mētropolis*) van de Joden (*Flacc.* 46), en hij minstens één keer een pelgrimsreis naar de tempel van Jeruzalem heeft gemaakt (*Prov.* 2.64), kent hij als diaspora-Jood in Alexandrië geen enkele theologische meerwaarde toe aan het heilige land. In de Babylonische Talmoed vinden we discussies over welke voordelen het heeft om in Israël te wonen (bijv. *b. Ketoeb.* 110b-111a); Joden die in de diaspora woonden hadden niet het gevoel dat ze in ballingschap verkeerden. Toch waren er ook Joden in de diaspora die droomden van het herstel van Sion (bijv. *Tob.* 14:5). Door hen werd het land vermoedelijk als een belangrijke schakel gezien tussen God en zijn volk. Hetzelfde gold voor Joden die in het land Israël woonden en voor wie

de heiligheid van het land bijna tastbaar was (bijv. Zach. 2:16, de enige keer dat de formulering ‘heilige land/grond’ in de Tenach voorkomt, maar vgl. Wijsh. 12:3 en 2 Mak. 1:7).

BEKERING

In zijn werk *Contra Apionem* legt Josephus nadruk op de openheid van het Jodendom richting buitenstaanders. Dit doet hij in reactie op een beschuldiging die vanaf de derde eeuw v.g.j. door sommige Grieks-Egyptische auteurs wordt geuit: zij betichtten de Joden ervan vijandig te staan tegenover de rest van de mensheid (een beschuldiging die ook wel ‘misanthropie’ wordt genoemd). De Romeinse geschiedschrijver Tacitus, die omstreeks dezelfde tijd leefde als Josephus, schrijft het volgende:

De genoemde ritën [zoals de sabbat], op welke manier ze ook zijn ingevoerd, vinden rechtvaardiging in hun ouderdom; de overige gebruiken, pervers en afschuwelijk, hebben geldigheid verworven door hun verdorvenheid. Want het waren altijd juist de ergste lieden die de godsdienst van onze voorouders verachtten en tempelgaven en andere bijdragen naar Jeruzalem bleven sturen. Daardoor groeide de macht van de Joden, evenals door hun hardnekkige loyaliteit aan elkaar, altijd bereid barmhartigheid te tonen, maar naar ieder ander haat en vijandschap. Afzijdig houden ze zich bij maaltijden, afgescheiden bij het slapen, en hoewel als volk geneigd toe te geven aan lusten, onthouden ze zich van gemeenschap met niet-Joodse vrouwen – onderling is niets ongeoorloofd. Besnijdenis hebben ze ingesteld om door dit verschil herkenbaar te zijn. Wie tot hun levenswijze zijn overgegaan volgen dezelfde praktijk: de eerste les die ze leren is de goden te verachten, de band met hun land te verbreken en onverschillig te staan tegenover ouders, kinderen en broers (*Hist.* 5.5.1–2; *GLAJJ* 281).

Volgens Tacitus, een vijandige buitenstaander, vormden de Joden afgebakende gemeenschappen met een duidelijke opvatting over wie er wel en niet bij hoorde, die zich afscheidden van de rest van de samenleving. Joden onthielden zich van tafelgemeenschap met niet-Joden, sloten geen gemengde huwelijken en namen een vijandige houding aan jegens de buitenwereld. Josephus ontkent weliswaar niet dat Joodse gemeenschappen zich kenmerken door sociale segregatie, maar hij verwerpt wel de beschuldiging van vijandigheid.

Terwijl bekering tot het Jodendom door Tacitus wordt gezien als een uiting van sociale vijandigheid, ziet Josephus dit verschijnsel juist als een bewijs van openheid en tolerantie binnen het Jodendom. Josephus verklaart dat mensen uit de volken zich tot het Jodendom kunnen bekeren omdat verwantschap ‘niet alleen door geboorte, maar ook door de keuze voor een bepaalde manier van leven’ tot stand komt (*Ap.* 2.210). Met andere woorden: ook al kan iemand zijn afstamming niet veranderen, hij kan wel van cultuur of religie veranderen; iemands daden (het wijzigen van overtuigingen en gebruiken) overtroeven zijn afkomst. Dit is een belangrijk principe dat in het latere Joodse denken over bekering centraal zal komen te staan. Sommige geleerden menen dat de priesterlijke opvatting over identiteit in deze periode, die veel nadruk legde op afkomst, in strijd was met de mogelijkheid om zich te bekeren (zie **Joodse bewegingen in de tijd van het Nieuwe Testament**, p. 683). Toch was het juist Josephus, die zelf een priester was, die het standpunt vertegenwoordigde dat uiteindelijk zou zegevieren.

Binnen de Joodse gemeenschappen van de diaspora en in het land Israël werden bekeerlingen opgenomen als leden van de gemeenschap. Hoeveel bekeerlingen er waren, is niet bekend. Veel geleerden vermoeden dat het aantal vrouwelijke bekeerlingen groter zal zijn geweest dan het aantal mannelijke bekeerlingen, en ook dat er meer ‘Godvereezers’ (zie hieronder) van beide seksen zullen zijn bijgekomen dan mannelijke bekeerlingen, om de eenvoudige reden dat besnijdenis voor mannen een pijnlijke en riskante drempel vormde.

Dat de overgang van een man naar het Jodendom officieel werd door de besnijdenis was bekend bij Tacitus en wordt bevestigd door Josephus; een heidense man gold als bekeerd tot het Jodendom zodra hij besneden was. Dit komt precies overeen met wat Paulus in de Brief aan de Galaten naar voren brengt. Of er in de tweede tempelperiode nog andere rituelen waren die de bekering van een heiden naar het Jodendom markeerden, is onduidelijk. In rabbijnse teksten (bijv. *b. Ker.* 9a; *b. Jevam.* 46a) wordt de bekering van mannen behalve door de besnijdenis ook gemarkeerd door onderdompeling in water, terwijl de bekering van vrouwen alleen door onderdompeling in water gemarkeerd wordt. Echter, in teksten uit de tweede tempelperiode wordt onderdompeling als onderdeel van het bekeringsritueel voor mannen of vrouwen nergens genoemd. Hierdoor bestaat er nog steeds onenigheid onder geleerden over de vraag of de rabbijnse onderdompeling van

bekeerlingen dateert van vóór of na de instelling van de christelijke doop. Als onderdompeling tijdens de tweede tempelperiode nog geen rituele markering van bekering was, hoefden vrouwelijke bekeerlingen in die tijd bij hun bekering kennelijk geen ritueel te ondergaan. Volgens latere bronnen was de eerste stap voor zowel mannen als vrouwen die zich wilden bekeren dat ze onderwijs ontvingen in de geboden van de Tora (*b. Jevam.* 47a-b).

Daarnaast waren er ook niet-Joden die zonder zich tot het Jodendom te bekeren vriendschappen sloten met Joden (bijv. Hand. 10:2), begunstigers werden van lokale Joodse gemeenschappen (bijv. Luc. 7:5; t. *Meg.* 2:16), of op een bepaald vlak deelnamen aan het Joodse gemeenschapsleven (bijv. Philo, *Mos.* 2.41; Josephus, *Bell.* 6.427). Deze mensen uit de volken werden door Joden onder andere ‘Godvereerders’ (bijv. in Hand. 13:16 ‘[zij] die God vereren’) of ‘hemelvereerders’ (bijv. *Mech. de Rabbi Jisjmaël, Nezikien* 18 bij Ex. 22:20; *Lev. Rab.* 3:2) genoemd. Het is onduidelijk of deze niet-Joden voornamelijk werden gemotiveerd door een ‘ontzag voor de hemel’; mensen uit de heidense volken, zowel in de antieke oudheid als in de moderne tijd, kunnen allerlei redenen hebben gehad om de Joodse gemeenschap te begunstigen of vriendschap te sluiten met Joden. Onder wetenschappers bestaat discussie over de rol van deze ‘Godvereerders’ bij het ontstaan van het vroege christendom. In tegenstelling tot bekeerlingen – die volledig in de Joodse gemeenschap werden opgenomen – maakten ‘Godvereerders’ geen deel uit van de gemeenschap.

Afvalligheid van het Jodendom, de tegenpool van bekering, wordt door Josephus, die tenslotte een apologeet is, niet besproken. Net zoals sommige niet-Joden graag lid wilden worden van de Joodse gemeenschap, waren er ook Joden die maar al te

graag wilden vertrekken. Van slechts drie van zulke personen uit de tweede tempelperiode zijn de namen bewaard gebleven, wat erop zou kunnen wijzen dat afvalligheid niet veel voorkwam: Dositheüs, de zoon van Drimylus, ‘van geboorte een Jood, die later een andere levenswijze was gaan volgen en zich had vervreemd van de voorvaderlijke bepalingen’ (*3 Mak.* 1:3); Tiberius Julius Alexander, de gouverneur van Judea en neef van Philo, ‘die zich niet hield aan de voorvaderlijke gebruiken’ (Josephus, *Ant.* 20.5.2; 100); en Antiochus van Askalon, die publiekelijk kennisgaf van zijn ‘overstap [naar de Grieken] en zijn afschuif van de Joodse gebruiken’ (Josephus, *Bell.* 7.3.3; 50).

De religieuze identiteit van kinderen uit gemengde huwelijken werd vanaf ongeveer de tweede eeuw g.j. door de rabbijnse wetgeving matrilineair bepaald (d.w.z. dat de godsdienst van de moeder bepaalde of haar kind Joods was of niet; zie *b. Kid.* 68b). In de Bijbelse periode en de tweede tempelperiode was dit echter nog niet gebruikelijk. Josephus, Philo, de Dode Zeerollen, het Nieuwe Testament – geen van deze bronnen kent de rabbijnse regel. De Bijbel gaat er meestal van uit dat de religieuze identiteit van het kind door de vader wordt bepaald (bijv. Gen. 41:45; Ex. 2:21). In de tweede tempelperiode was die Bijbelse opvatting nog steeds maatgevend (bijv. Josephus, *Ant.* 16.225; 18.109, 139, 141). Zelfs de besnijdenis van Timoteüs in Handelingen 16:3 is in overeenstemming met dit Bijbelse perspectief. Als nakomeling van een niet-Joodse (‘Griekse’) vader en een Joodse moeder, moet Timoteüs als een niet-Jood worden beschouwd. Paulus heeft hem besneden omdat hij wilde dat Timoteüs zijn reisgenoot werd op zijn reizen naar de Joden van Klein-Azië. De rabbijnen van de Misjna braken met deze Bijbelse erfenis en stelden het matrilineaire principe in; waarom ze dit deden, is niet duidelijk.

IOUDAIOS

Joshua D. Garroway

Ioudaios (vr. *Ioudaia*, mv. *Ioudaioi*) is het Griekse woord voor ‘jood’ of ‘Judeeër’. In Nederlandse vertalingen wordt *Ioudaios* meestal weergegeven als ‘jood’ wanneer de term verwijst naar een aanhanger van het Jodendom – iemand die zich houdt aan gebruiken, rituelen of overtuigingen die in verband worden gebracht met de God en de Schriften van

Israël. Wanneer de term in strikt politieke of geografische zin verwijst naar iemand die in Judea woont, of uit die regio afkomstig is, wordt voor een vertaling met ‘Judeeër’ gekozen. Desondanks blijft de vertaling van *Ioudaios* omstreden, zoals zal blijken uit het vervolg van dit betoog.

Toen Alexander de Grote aan het einde van de vierde eeuw v.g.j. het Perzische Rijk veroverde, was een van de vele gebieden die hij daardoor in zijn